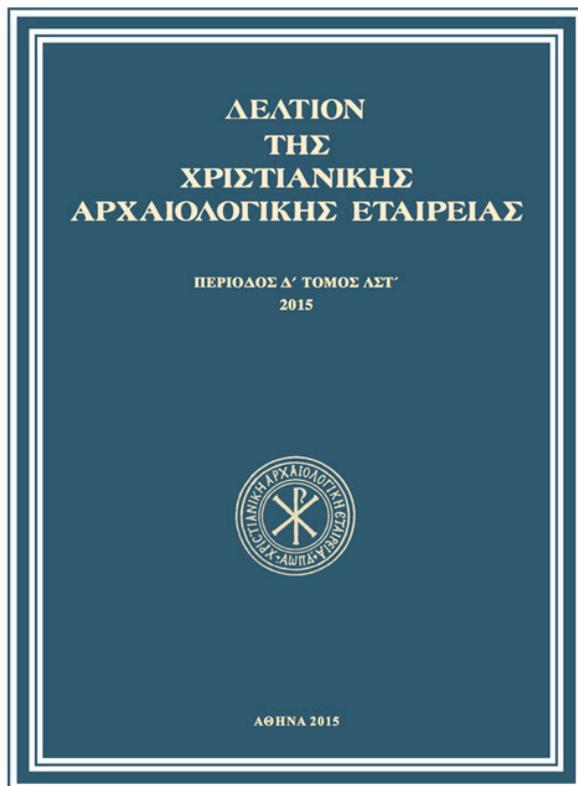

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 36 (2015)

Δελτίον ΧΑΕ 36 (2015), Περίοδος Δ'

Τα χτιστά τέμπλα της Κρήτης (14ος-15ος αιώνας). Επαρχιακή λύση ή ομολογία πίστεως;

Αθανάσιος ΜΑΪΛΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1776](https://doi.org/10.12681/dchae.1776)

Copyright © 2016, Αθανάσιος ΜΑΪΛΗΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΪΛΗΣ Α. (2016). Τα χτιστά τέμπλα της Κρήτης (14ος-15ος αιώνας). Επαρχιακή λύση ή ομολογία πίστεως;. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 36, 111-144. <https://doi.org/10.12681/dchae.1776>

Αθανάσιος Μαΐλης

ΤΑ ΧΤΙΣΤΑ ΤΕΜΠΛΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (14ος-15ος αιώνας). ΕΠΑΡΧΙΑΚΗ ΛΥΣΗ Ή ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΠΙΣΤΕΩΣ;

Το θέμα της παρούσας μελέτης αφορά στην εδραίωση του τοιχογραφημένου χτιστού τέμπλου στις εκκλησίες της Κρήτης κατά το 14ο και το 15ο αιώνα. Η συγκεκριμένη μελέτη περιλαμβάνει υλικά τεκμήρια που εντοπίστηκαν μέσα από τη διαδικασία της αρχαιολογικής έρευνας πεδίου κυρίως στη δυτική Κρήτη και δεν αποτελεί έναν εξαντλητικό κατάλογο ναών με χτιστά τέμπλα. Κύριος στόχος της είναι η ερμηνεία της ύπαρξης του χτιστού τέμπλου ως τμήμα της ευρύτερης μετάπλασης των λατρευτικών μορφών, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην ερμηνεία αυτής της κατασκευής ως υλικού τεκμηρίου «ομολογίας πίστης» στις εκκλησίες του νησιού κατά την περίοδο της πρώιμης Ενετοκρατίας.

Λέξεις κλειδιά

Υστεροβυζαντινή περίοδος, εικονογραφία, τέμπλα, Κρήτη.

Το θέμα της παρούσας μελέτης είναι η εμφάνιση και η εδραίωση του τοιχογραφημένου χτιστού τέμπλου στις εκκλησίες της Κρήτης κατά το 14ο και 15ο αιώνα. Παράλληλα αποτελεί τμήμα μιας ευρύτερης έρευνας σχετικά με την ύπαρξη του τέμπλου και τον τρόπο προβολής των προσκυνηματικών εικόνων στο νησί από τη μεσοβυζαντινή περίοδο έως και τα χρόνια της πρώιμης Ενετοκρατίας. Το άρθρο περιλαμβάνει υλικά τεκμήρια που εντοπίστηκαν μέσα από τη διαδικασία της αρχαιολογικής έρευνας πεδίου κυρίως στη δυτική Κρήτη και δεν αποτελεί έναν εξαντλητικό κατάλογο εκκλησιών με χτιστά τέμπλα. Κύριος στόχος του είναι η ερμηνεία της ύπαρξης του χτιστού τέμπλου ως τμήμα της ευρύτερης μετάπλασης των λατρευτικών μορφών και σε συνάρτηση με τις ιδιαίτερες πολιτισμικές συνθήκες που επικράτησαν στο νησί κατά την περίοδο της πρώιμης ενετοκρατίας.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί¹, η μελέτη των χτιστών εικονοστασίων, μολοντί είναι ουσιαστική για την ιστορία

This paper studies the apparition and the establishment of the fresco-painted masonry altar screens in the Cretan churches of the 14th-15th century. It includes new material evidence from archaeological field surveys mainly from Western Crete, and does not constitute a complete catalogue. Our main goal is to interpret this material as part of a wider transformation of the cultic forms, emphasizing mainly on their importance as indicators of Orthodox purity within the single-aisled churches of Crete, during the period of the early-Venetian occupation.

Keywords

Late Byzantine period, iconography, altar screens, Crete.

* Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων, mailis_th@yahoo.com

** Μια πρώτη μορφή αυτής της μελέτης ανακοινώθηκε στο 32ο Συμπόσιο ΧΑΕ (11 Μαΐου 2012), με τίτλο: «Παρατηρήσεις στις προσκυνηματικές εικόνες και στα κτιστά τέμπλα της πρώιμης Ενετοκρατίας». Τμήμα της βιβλιογραφικής έρευνας έγινε στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Princeton στα πλαίσια μιας ερευνητικής υποτροφίας του Center of Hellenic Studies του ίδιου Πανεπιστημίου. Για τις επισημάνσεις τους ευχαριστώ την ομότιμη Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Κρήτης Όλγα Γκράτζιου και τον επίτιμο Διευθυντή της 28ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μιχάλη Ανδριανάκη, ο οποίος το 2011 μου επέτρεψε την πρόσβαση στα μνημεία και υπέδειξε υλικό από το φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας. Ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στη Λέκτορα του Πανεπιστημίου Kassel Margit Mersch και στους συναδέλφους από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων, ιδιαιτέρως στον Κώστα Ψαράκη.

¹ S. Gerstel, «An Alternate View of the Late Byzantine Sanctuary Screen», *Thresholds of the Sacred: Architectural, Art Historical, Liturgical and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West* (επιμ. S. Gerstel), Ουάσινγκτον 2006, 136.

της εξέλιξης του τέμπλου, συνήθως ερμηνεύεται ως δευτερεύον στοιχείο στην έρευνα του θέματος². Η Sharon Gerstel σε άρθρο της σχετικά με τα χριστά τέμπλα ερμηνεύει την εμφάνιση της εγκατάστασης ως φαινόμενο της ύστερης βυζαντινής εποχής με γεωγραφική κατανομή κυρίως στη νότια Ελλάδα, το Αιγαίο και τη Σερβία. Η ίδια παραθέτει έναν κατάλογο 60 χριστών τοιχογραφημένων τέμπλων που χρονολογούνται από το 13ο έως το 15ο αιώνα³, στον οποίο περιλαμβάνονται μόνο έξι μνημεία από την Κρήτη. Αυτός ο αριθμός είναι μικρός σε αναλογία με το σύνολο των τοιχογραφημένων ναών του νησιού και σίγουρα πρέπει να εμπλουτιστεί με βάση τις νέες έρευνες, συνυπολογίζοντας τόσο τις εκκλησίες που διατηρούν τα χριστά τέμπλα όσο και αυτές που ήταν κάποτε εξοπλισμένες με αυτά⁴.

Τα πρώιμα μνημεία (αρχές 14ου αιώνα)

Σύμφωνα με τον κατάλογο της Gerstel το πρωιμότερο χριστό τέμπλο εντοπίζεται στον Αρχάγγελο Μιχαήλ στην Πολεμίτα της Μάνης (1278)⁵. Λίγες δεκαετίες αργότερα εμφανίζονται ανάλογες κατασκευές στην Κρήτη. Το πρώτο επιβεβαιωμένο χρονολογικά δείγμα (1302) εντοπίζεται στον κοιμητηριακό ναό του Αγίου Γεωργίου εντός του εγκαταλελειμμένου οικισμού της Αγίας Τριάδας στην πεδιάδα της Μεσαράς, νοτίως του Νομού Ηρακλείου⁶. Η ανέγερση και η τοιχογράφηση του ναού σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή αποτελεί προϊόν συλλογικής χορηγίας λαϊκών και μοναχών⁷. Το τέμπλο της εκκλησίας είχε φωτογραφηθεί από τον Gerola⁸ (Εικ. 1), ενώ σήμερα διατηρούνται κατά χώραν ελάχιστα τμήματα. Στη φωτογραφία αποτυπώνεται μία εγκατάσταση που αποτελείται από ένα λίθινο επιστύλιο, τέσσερις λίθινους πεσσούς και χριστά τοιχάρια. Το επιστύλιο διατηρούσε στη δυτική του όψη μία σειρά τοιχογραφημένων δισκαρίων που περικλείουν αγίους σε προτομή. Στις δύο πλευρές του επισυλίου πάνω από τα διάστυλα εκφύονταν δύο συμφυείς πρόβολοι. Εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης υπήρχαν δύο μαρμάρινες παραστάδες (πιθανώς spolia) που επιστέφονταν με χονδροειδώς λαξευμένα επίκρανα. Στον πλευρικό πεσσίσο και στο υπερκείμενο επίκρανο διακρίνεται μία κάθετη λάξευση. Τα τοιχάρια του κάτω τμήματος καλύπτονταν με επίχρισμα το οποίο έφερε ανεικονικό διάκοσμο σε απομίμηση μαρμάρινων θωρακίων.

Το τέμπλο προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για

τη διαμόρφωση της εγκατάστασης. Τα δισκάρια με τους στηθαίους αγίους παραπέμπουν με απλουστευμένο τρόπο σε μια «αρχαϊκή» εικονογραφική διάταξη που συναντάται σε επιστύλια τέμπλων, ήδη από την προεικονομαχική περίοδο⁹. Η κάθετη εγκοπή του πλάγιου πεσσού υποδεικνύει την ένθεση φορητής εικόνας στα διάστυλα. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται από την ύπαρξη

² Για χριστά τέμπλα βλ. Μ. Chatzidakis, «Ikonostas», *RbK* 3, Στουτγκάρδη 1978, 341. Α. W. Epstein, «The Middle Byzantine Sanctuary Barrier: Templon or Iconostasis», *Brit. Arch. Association* 134 (1981), 24. S. Kalopissi-Verti, «The Proskynetaria of the Templon and Narthex: Form, Imagery, Spatial Connections, and Reception», *Thresholds of the Sacred*, ό.π. (υποσημ. 1), 120-123. Ch. Walter, «A New Look at the Byzantine Sanctuary Barrier», *REB* 51 (1993), 213. Για τα χριστά τέμπλα στην επαρχία Σελίνου: Μαδεράκης, «Η Δέηση στο εκκλησίες της Κρήτης», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 22 (2003), 23.

³ Gerstel, «An Alternate View», ό.π. (υποσημ. 1), 158-161.

⁴ Για απόπειρες καταγραφής εκκλησιών με χριστά τέμπλα στην Κρήτη: K. Gallas, *Mittel- und Spätbyzantinische Sakralarchitektur der Insel Kreta*, Μόναχο 1983, 93-98. Μαδεράκης, «Η Δέηση», ό.π. (υποσημ. 2), 33. Gerstel, «An Alternate View», ό.π. (υποσημ. 1), 158-161.

⁵ Στο ίδιο, 158, αριθ. κατ. 1.

⁶ Για το ναό: Μ. Ανδριανάκης – Κ. Γιαπτοσόγλου, *Χριστιανικά Μνημεία της Κρήτης*, Ηράκλειο 2012, 147.

⁷ ...θη ἐκ βάθρων καὶ οἰκονογραφῆθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου καὶ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου διὰ κόπου καὶ ἐξόδων Κωνσταντίνου τοῦ Σκνυοπλόκου καὶ Ἐπραξή(ας) μοναχῆς καὶ Καταφυγῆς μοναχῆς καὶ το τέκνο... Μηνί γεναρίου ἰνδικτιώνος ΙΕ' ἔτους ΑΩΛ... G. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta. Ricerche e descrizione fatte dal Dottor G. Gerola per incarico der R. Istituto*, Δ', Βενετία 1932, 536-537.

⁸ Στο ίδιο, Β', Βενετία 1908, 349, εικ. 387.

⁹ Η παρουσία δισκαρίων με απεικονίσεις ιερών προσώπων σε προτομή επί του επισυλίου τέμπλου μαρτυρείται από τον Παύλο Σιλεντιάριο για την Ιουστινιάνεια Αγία Σοφία. Βλ. πρόχειρα S. Xydis, «The Chancel Barrier, Solea and Ambo of Hagia Sophia», *ArtB* 29 (1947), 7-11. Ανάγλυφες μορφές στηθαίων αγίων επί μαρμάρινου επισυλίου εντοπίζονται στον Άγιο Πολύευκτο Κωνσταντινουπόλεως. Chatzidakis, ό.π. (υποσημ. 2), στηλ. 330. L. Nees, «The Iconographic Programs of Decorated Chancel Barriers in the Pre-Iconoclast Period», *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 46 (1983), 17, εικ. 2-3. Η συγκεκριμένη διάταξη επανέρχεται στον 9ο αιώνα και συμπληρώνεται με το θέμα της Δέησης. Παράλληλα η εικονογραφία του επισυλίου εμπλουτίζεται με σκηνές από το Δωδεκάροστο από τον 11ο αιώνα κ.ε. V. Lasareff, «Trois fragments d'épistyles peintes et le templon byzantin», *ΔΧΑΕ* Δ' (1964-1965), 131. Για επιβιώσεις της πρακτικής ανάγλυφων μεταλλίων σε μαρμάρινα επισύλια εκκλησιών του 13ου αιώνα στην Άρτα και στη Θήβα. Walter, «A New Look», ό.π. (υποσημ. 2), 212.

Εικ. 1. Αγία Τριάδα, ναός Αγίου Γεωργίου. Το χτιστό τέμπλο φωτογραφημένο από τον G. Gerola.

των υπερκείμενων προβόλων, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν για την τοποθέτηση κανδήλων μπροστά από τις δεσποτικές εικόνες, επαναλαμβάνοντας τη διάταξη φωτισμού που μας είναι γνωστή ήδη από το τυπικό τη μονής του Βαΐκονο (1081)¹⁰.

Από τα παραπάνω καταδεικνύεται ότι το χτιστό τέμπλο του Αγίου Γεωργίου αντιγράφει με ευτελέστερα υλικά το πρότυπο ενός μαρμαρίνου τέμπλου με θωράκια, κίονες, επιστύλιο και φορητές εικόνες στα διάστυλα, παραπέμποντας στην προγενέστερη μεσοβυζαντινή παράδοση¹¹. Μολονότι έχει διατυπωθεί η σπανιότητα

¹⁰ «...ἔμπροσθεν τοῦ ἁγίου βήματος ἐν τοῖς καγέλλοις ἔμπροσθεν μὲν τῆς σωτηρίου Σταυρώσεως κανδήλαν μίαν, ἔμπροσθεν δὲ τῆς εἰκόνης τοῦ Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ κανδήλαν μίαν καὶ ἔμπροσθεν τῆς εἰκόνης τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κανδήλαν μίαν». Για την παραπομπή Chatzidakis, *ό.π.* (υποσημ. 2), στηλ. 341. Για νεότερη έκδοση του τυπικού P. Gautier, «Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos», *REB* 42 (1984), 5-145, ειδικά 73, 887-891.

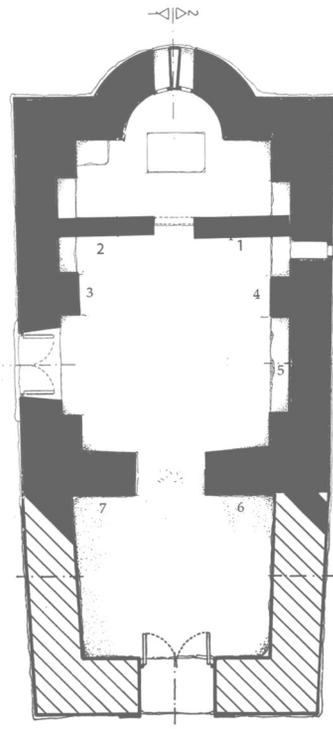
¹¹ Σχετικά με τη γενική διάταξη του μεσοβυζαντινού τέμπλου, βλ. πρόχειρα Chatzidakis, *ό.π.* (υποσημ. 2), στηλ. 332. Epstein, *ό.π.* (υποσημ. 2), 1-27. H. Belting, *Bild und Kult*, Μόναχο 1990, 266-279.

της μεσοβυζαντινής γλυπτικής στην Κρήτη σε αντίστιξη με τον ελλαδικό χώρο¹², το χριστό τέμπλο του Αγίου Γεωργίου σε συνδυασμό με τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη τέμπλων που έχουν βρεθεί κυρίως σε εκκλησίες του Νομού Ηρακλείου, υποδεικνύουν ότι τα μαρμάρινα τέμπλα ήταν γνωστά στις περιοχές περιμετρικώς του κέντρου του νησιού (Χάνδακας)¹³.

Σε αντίθεση με την προαναφερθείσα διάταξη, η εμφάνιση και η εδραίωση των χριστών τέμπλων στη δυτική Κρήτη παρουσιάζει μια πιο σύνθετη διαδικασία. Από τις αρχές του 14ου αιώνα εντοπίζονται στο ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στα Μεσκλά¹⁴ οι πρωιμότερες ενδείξεις για την εγκατάσταση χριστού τέμπλου σε αυτή τη γεωγραφική περιοχή. Το μνημείο (9,40×4,90 μ.) ανήκει σε μια παραλλαγή του μονόχωρου ναού με δύο ξεύγη τυφλών αψιδωμάτων που συνδέονται μεταξύ τους με συμφυή παραστάδα¹⁵ (Εικ. 2). Η αρχική κατασκευή του κτηρίου και το πρώτο στρώμα τοιχογράφησης του χρονολογούνται στο 13ο αιώνα¹⁶. Ο ναός σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή ανακαινίστηκε και τοιχογραφήθηκε εκ νέου στις 15 Μαΐου 1303, με κήτορα το μοναχό *Λεόντιο τον Χωσάκν* και ζωγράφους τον *Θεόδωρο Δανιήλ* και τον ανιψιό του *Μιχαήλ Βενέρη*¹⁷, ενώ ο δυτικός νάρθηκας προστέθηκε στο ναό και τοιχογραφήθηκε στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα, όπως δηλώνεται από χάραγμα με λατινική αρίθμηση που φέρει τη χρονολογία 1349 στο βόρειο τοίχο του χώρου¹⁸. Συνεπώς το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού αποτελεί προϊόν επάλληλων μετασκευών.

¹² Μ. Ανδριανάκης, «Η αρχιτεκτονική γλυπτική στην Κρήτη», *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή* (επιμ. Ο. Γκράτζιου), Ηράκλειο 2007, 15 σημ. 9.

¹³ Τα παραδείγματα είναι σποραδικά και χρήζουν συστηματικής συλλογής και επανεξέτασης: Μαρμάρινα θωράκια τέμπλου της μεσοβυζαντινής περιόδου έχουν εντοπιστεί στον Άγιο Τίτο Γόρτυνας και στην Παναγία των Εισοδίων στο Φόδελε. Για τον Άγιο Τίτο: I. Baldinni, «La basilica di S. Tito a Gortina e gli appunti inediti di Giuseppe Gerola», *Annuario* 48 (2009), 662-663 (με προγενέστερη βιβλιογραφία). Για το Φόδελε: Κ. Λασιθιωτάκης, «Ο ναός τῶν Εἰσοδίων καὶ μία παλαιότερη βασιλικὴ στὸ Φόδελε», *ΚρητΧρον* 5 (1951), 83. Τμήματα αρχιτεκτονικῶν μελῶν τέμπλων ἔχουν βρεθῆ στο ναό της Παναγίας της Γαλακτούσας στον Απομαρμά, στην Παναγία Γέργερη και στην Παναγία Παλιανή (αδημοσίευτα). Για τον Απομαρμά: Μ. Ανδριανάκης, «Ναός Παναγίας Γαλακτούσας Απομαρμά», *Πρακτικά Συνεδρίου, Ροῦβας, Ἱστορία Πολιτισμός* (επιμ. Κ. Τσιανάκης), Γέργερη 2009, 101. Βλ. επίσης G. Pallis, «Inscriptions on Middle Byzantine Marble Templon Screens», *BZ* 106 (2013), 800-801, αριθ. 62.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Χριστός, 2. Παναγία, 3. Χριστός μετωπικός, 4. Μοναστικός άγιος, 5. Μεταμόρφωση, 6. Ένθρονος Χριστός, 7. Ένθρονη Παναγία.

Εικ. 2. Μεσκλά, ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος. Κάτοψη με αποκατεστημένη την εικονογραφική διάταξη του τέμπλου.

¹⁴ Η εκκλησία αναστηλώθηκε και συντηρήθηκε από την τότε 28η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στα πλαίσια του ΕΣΠΑ. Γενικά για το ναό: Α. Όρλάνδος, «Δύο βυζαντινά μνημεία της Δυτικής Κρήτης», *ABME H'* (1955-1956), 126-169. Κ. Gallas – Κ. Wessel – Μ. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, 241. Μ. Bissinger, *Kreta. Byzantinische Wandmalerei*, Μόναχο 1995, αριθ. 43 (2ο στρώμα), 91-92. I. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*, Leiden 2001, 24-29.

¹⁵ Ο ναός μπορεί να καταταχθεί στον τύπο Α2 του Λασιθιωτάκη. Κ. Λασιθιωτάκης, «Κυριαρχούντες τύποι χριστιανικών ναών από τον 12ο αιώνα και έντεθθεν στη Δυτική Κρήτη», *ΚρητΧρον* 15-16 (1963), 181, σχέδ. 3.

¹⁶ Όρλάνδος, ό.π. (υποσημ. 14), 169. Ανδριανάκης – Γιαπισόγλου, ό.π. (υποσημ. 6), 359.

¹⁷ † *Ανακαινίστι και άνιστορίθι ό θιος και πάνσεπτος ναός οὔτος τοῦ κυρίου ἱμόν Ἰησοῦ Χριστοῦ και σωτήρος τοῦ Μεσηκλυότη διὰ συνεργίας και κόπου κὲ πόθου και ἔξόδου πολοῦ Λεοντήου Μοναχοῦ και ταπινοῦ τοῦ Χωσάκν. Ἱστορίστι δὲ δυὰ χηρὸς Θεοδώρου Δανιήλ τοῦ ἱστοριογράφου και τοῦ ανηψιοῦ αὐτοῦ τοῦ Βενέρι. Καὶ ἡ άναγινόςκοντες εἴστε διὰ τόν Κύριον άμῆν. Ὁ Θεός σνχορέση τόν ᾿ς τούς ζωῖα. Ἐτελυθὶ δε μνῆ μάϊω ἡς τές δὲ ΙΓ'.* Gerola, ό.π. (υποσημ. 7), Δ' 426.

¹⁸ Οι Gallas – Wessel – Borboudakis αναφέρουν εσφαλμένα τη χρονολογία 1471 ως έτος κατασκευής του νάρθηκα. Gallas – Wessel – Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 14), 241.

Εικ. 3. Μεσκλά, ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος. Το ίχνος του χτιστού τέμπλου στο νοτιοανατολικό τυφλό αφίδωμα του ναού.

Το χτιστό τέμπλο της εκκλησίας έχει πλέον καταστραφεί. Πιθανό τμήμα αυτού εντοιχίστηκε πάνω από τη βόρεια θύρα του ναού σε μια μεταγενέστερη διέυρυνση του ανωφλιού¹⁹, ενώ τα ίχνη εγκατάστασής του βρίσκονται στο μέσον των τυμπάνων των ανατολικών αφιδωμάτων, όπου εντοπίζεται ανεπίχριστη επιφάνεια τοίχου (ύψ. 1,85, πάχ. 0,45 μ.), η οποία διακόπτει τον τοιχογραφικό διάκοσμο (Εικ. 3). Στο ανατολικό διάχωρο των τυμπάνων απεικονίζονται ολόσωμοι μετωπικοί ιεράρχες (ο άγιος Πολύκαρπος στο βορειοανατολικό και ο άγιος Βλάσιος στο νοτιοανατολικό αφίδωμα), ενώ στο δυτικό διάχωρο στυλίτες. Τα θέματα όπως προβάλλονται σήμερα στα αφιδώματα παρουσιάζουν νοηματική ασυνάφεια, καθώς οι μετωπικοί επίσκοποι ανήκουν στον εικονογραφικό κύκλο του ιερού βήματος²⁰, ενώ οι στυλίτες ανήκουν στον αγιολογικό κύκλο του κυρίως ναού. Συνεπώς το διάκενο μεταξύ των δύο παραστάσεων αποτελεί ένδειξη μιας εγκατάστασης που διαχώριζε δύο ξεχωριστές ενότητες της εκκλησίας, η οποία μπορεί να ταυτιστεί με χτιστό τέμπλο. Η κατασκευή

ήταν σύγχρονη με την τοιχογράφηση του 1303 και εδράσθηκε στο μέσον της βαθμίδας του τυφλού αφιδώματος του ναού του 13ου αιώνα, υποδηλώνοντας ότι δεν προβλέπονταν στον αρχικό σχεδιασμό του ναού. Επισημαίνεται ότι μετά από την καταστροφή του χτιστού τέμπλου (σε άγνωστη χρονολογικά φάση) διατηρήθηκε η ανάμνηση του σημείου περάτωσης του ιερού βήματος, καθώς το μεταγενέστερο ξύλινο τέμπλο πακτώθηκε στην αντίστοιχη θέση του προγενέστερου χτιστού. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του χτιστού τέμπλου του 1303 μπορεί να αποκατασταθεί με βάση τα παράλληλα που διατηρούνται κατά χώραν σε εκκλησίες της δυτικής

¹⁹ Το συγκεκριμένο τμήμα τοιχοδομίας διατηρεί τοιχογραφημένη την εμπρόσθια όψη του, όπου απεικονίζεται προτεταμένο αριστερό χέρι σε ευλογία.

²⁰ Σχετικά με τη συμβολική και λειτουργική σημασία των τοιχογραφιών των επισκόπων στους πλάγιους τοίχους του ιερού βήματος, αλλά και της ανατολικής όψης των χτιστών τέμπλων στις εκκλησίες της υστεροβυζαντινής περιόδου βλ. Gerstel, «An Alternative View», ό.π. (υποσημ. 1), 136.

Κρήτης όπως ο Άγιος Γεώργιος στα Μπενουδιανά (βλ. σ. 116-118), ο Αρχάγγελος Μιχαήλ στη Σαρακήνα (βλ. σ. 123-126) και αλλού, και πιθανώς περιελάμβανε τις απεικονίσεις του ένθρονου Χριστού στο νότιο τμήμα και της ένθρονης Παναγίας στο βόρειο.

Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία των μορφών της ένθρονης Παναγίας και Χριστού στους ανατολικούς τοίχους του μεταγενέστερου νάρθηκα εν είδει προσκνηματικών εικόνων (Εικ. 2). Η συγκεκριμένη εικονογραφική διάταξη, που εμφανίζεται ως διπλασιασμός των εικόνων του τέμπλου, είναι διαδεδομένη σε ένα μεγάλο αριθμό μοναστικών εκκλησιών της υστεροβυζαντινής περιόδου με γεωγραφική εξάπλωση από τη Μακεδονία ως την Κύπρο, συνδέεται λειτουργικά με την ακολουθία της λιτής²¹ καθώς και με την απαγγελία δύο τροπαρίων που ψάλλονταν στο νάρθηκα κατά τη διάρκεια της 6ης ώρας του μοναστικού τυπικού²². Τα παραπάνω στοιχεία σε συνδυασμό με την αναφορά του μοναχού Λεοντίου ως κτήτορα του ναού υποδεικνύουν τη σύνδεσή του με ένα μοναστικό περιβάλλον.

Τέλος, το εικονογραφικό πρόγραμμα της εκκλησίας συμπληρώνονταν με τις εικόνες-τοιχογραφίες του κυρίως ναού. Η προσκνηματική εικόνα (Μεταμόρφωση του Σωτήρα) (Εικ. 4) τοποθετήθηκε ως τοιχογραφία στο νοτιοδυτικό αψιδώμα²³, έτσι ώστε να είναι ορατή και άμεσα προσβάσιμη από τον προσκνητή που εισέρχονταν από τη βόρεια θύρα της εκκλησίας. Στη νότια παραστάδα μεταξύ των δύο τυφλών αψιδωμάτων – δηλαδή σε μια προβεβλημένη θέση μεταξύ του Χριστού του τέμπλου και της προσκνηματικής εικόνας του ναού – απεικονίζεται ένας μοναστικός άγιος, υποδεικνύοντας την προσωπική προτίμηση του μοναχού Λεοντίου, ενώ σε αντίστοιχη θέση στη βόρεια παραστάδα απεικονίζεται ο μετωπικός Χριστός.

Η διάταξη των κύριων εικόνων του κυρίως ναού (1303) και του νάρθηκα (1303-1349) (Εικ. 2) υπογραμμίζει την τριμερή συμβολική κατάτμηση του χώρου (νάρθηκας-επίγεια ζώνη, ναός-ουράνια ζώνη, ιερό βήμα-επουράνια ζώνη), όπως διατυπώνει με λόγιο τρόπο έναν αιώνα αργότερα ο Συμεών Θεσσαλονίκης (1416-1429)²⁴. Με αυτόν τον τρόπο οι προβεβλημένες τοιχογραφίες-εικόνες του ναού των Μεσλών χωροθετούσαν τμήματα του ναού με διακριτές χρήσεις. Οι προσκνηματικές εικόνες του νάρθηκα σηματοδοτούσαν τη διάβαση από το νάρθηκα στον κυρίως ναό, οι εικόνες-τοιχογραφίες του κυρίως ναού προορίζονταν για προσκνήνηση από μέ-

ρους των πιστών, ενώ οι τοιχογραφίες του χτιστού τέμπλου χρησιμοποιούνταν τόσο για τις προλειτουργικές τελετουργικές προσκνήσεις των ιερέων²⁵ όσο και για τις επικλήσεις των πιστών κατά τη διάρκεια της Λειτουργίας²⁶. Παρόλα αυτά η διάταξη των προσκνηματικών εικόνων-τοιχογραφιών του ναού φανερώνει έναν έντονο μεταβατικό χαρακτήρα. Το χτιστό τέμπλο προσαρμόστηκε το 1303 στα τυφλά αψιδώματα του αρχικού ναού του 13ου αιώνα, ενώ η χωροθέτησή του στο μέσον των αψιδωμάτων και η διάσπαση των ζωγραφικών επιφανειών προδίδει ένα δίλημμα σχετικά με το μέγεθος του ιερού βήματος. Παράλληλα η τοποθέτηση της προσκνηματικής εικόνας της Μεταμόρφωσης σε απόσταση από το τέμπλο, δείχνει ότι απέχουμε από την αποκρυστάλλωση της εικονογραφικής διάταξης της εγκατάστασης. Επομένως βρισκόμαστε σε μια περίοδο ζυμώσεων όσον αφορά στις λειτουργικές εγκαταστάσεις και στα εικονογραφικά τους συμφραζόμενα.

Ο λειτουργικός «νεωτερισμός» της εγκατάστασης του χτιστού τέμπλου εκδηλώνεται με πιο εύγλωττο τρόπο στο μονόχωρο ναό του Αγίου Γεωργίου στη θέση «Μπενουδιανά» στην Κάντανο. Η τοιχογράφηση της εκκλησίας χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα και αποδίδεται στον Θεόδωρο-Δανιήλ²⁷, που συμμετείχε, επίσης, στην τοιχογράφηση των Μεσλών. Ο μονόχωρος ναός έχει μήκος 8 μ. και είναι εφοδιασμένος με δύο συμμετρικά τυφλά αψιδώματα. Από

²¹ Kalopissi-Verti, ό.π. (υποσημ. 2), 123-131.

²² D. Pallas, *Die Passion und die Bestattung Christi in Byzanz: der Ritus, das Bild*, Μόναχο 1965, 120-121.

²³ Στη λατρευτική παράδοση της περιοχής επιβιώνει μέχρι σήμερα η πρακτική του ανάματος κεριών μπροστά από την παράσταση κατά τον εορτασμό της εκκλησίας (6 Αυγούστου). Για ανάλογη χρήση τοιχογραφίας ως προσκνηματικής εικόνας βλ. την παράσταση της Ελεούσας από τη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη. Κ. Weitzmann, «The Icons of Constantinople», *The Icon* (επιμ. Κ. Weitzmann κ.ά.), Νέα Υόρκη 1982, 21, εικ. 69.

²⁴ «(...) τοῦτο τοῦ θεοῦ Ναοῦ διδάσκει, ὁ Ναὸς δὲ τὸν πρόναον μὲν τὰ ἐν τῇ γῆ διδάσκει, ὁ Ναὸς δὲ τὸν Οὐρανόν, τὰ ἐπουράνια δὲ τὸ ἀγιώτατον βῆμα». *Συμεών Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τὰ ἅπαντα*, Αθήνα 1862, 257.

²⁵ Π. Τρεμπέλας, *Αἱ Τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικες*, Αθήνα 1935 (1997), 1.

²⁶ Walter, «A New Look», ό.π. (υποσημ. 2), 212.

²⁷ Για τον εντοπισμό του έργου του ζωγράφου κυρίως στον Νομό Χανίων: Σ. Μαδεράκης, «Οι κρητικοί άγιογράφοι Θεόδωρος, Δανιήλ Βενέρης και Μιχαήλ Βενέρης», *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Αθήνα 1981, 155-179.

Εικ. 4. Μεσokλά, ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος. Η δεσποτική εικόνα-τοιχογραφία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα.

Εικ. 5. Θέση «Μπενουδιανά», ναός Αγίου Γεωργίου. Αποψη του τέμπλου.

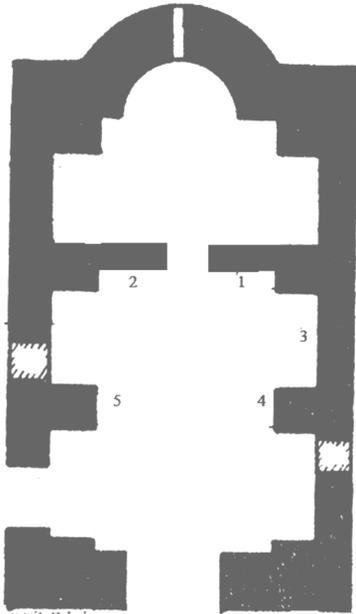
Εικ. 6. Θέση «Μπενουδιανά», ναός Αγίου Γεωργίου. Νότια παραστάδα, ο Χριστός.

το χτιστό τέμπλο διατηρείται μόνο το νότιο τμήμα του (μήκ. 1,05 και ύψ. 1,85 μ.) (Εικ. 5), ενώ από το βόρειο διατηρείται τμήμα της θεμελίωσης. Η εγκατάσταση καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του νοτιοανατολικού αφιδώματος αποκρύπτοντας τμήμα του τοιχογραφημένου αγίου-ερημίτη. Η τοιχοδομία του τέμπλου έχει άνισο πάχος με εμφανή μείωση προς το άνω τμήμα, επειδή προσαρμόστηκε εκ των υστέρων στο αφίδωμα. Στη δυτική του πλευρά (προς το εκκλησίασμα) εικονίζονταν ένθρονος Χριστός, ο οποίος κάλυπτε όλη τη ζωγραφική επιφάνεια του τοίχου. Αντίστοιχα στο κατεστραμμένο βόρειο τμήμα υποθέτουμε ότι θα υπήρχε παράσταση της Παναγίας. Η πίσω πλευρά του τέμπλου φαίνεται ακόσμητη. Με βάση τα εικονογραφικά παράλληλα του ένθρονου Χριστού σε υφιστάμενα τέμπλα, όπως αυτό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στη Σαρακήνα (βλ. σ. 123) η προσθήκη της κατασκευής μπορεί να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στη νότια παραστάδα μεταξύ των αφιδωμάτων του νοτίου τοίχου διατηρείται αποσπασματικά ολόσωμος μετωπικός Χριστός (Εικ. 6), όπως συνάγεται από το Χριστόγραμμα εντός μεταλλίου αριστερά της μορφής. Πιθανώς στην αντίστοιχη βόρεια παραστάδα υπήρχε παράσταση της Παναγίας, που δεν διατηρείται πλέον. Επομένως στο ναό του Αγίου Γεωργίου ο διπλασιασμός των απεικονίσεων του Χριστού (στην παραστάδα και στο τέμπλο) μπορεί να ερμηνευθεί με βάση τη μεταγενέστερη προσθήκη του χτιστού τέμπλου στο ναό, υποδεικνύοντας ότι η συγκεκριμένη κατασκευή, όπως και στην εκκλησία των Μεσκλών, δεν είχε συμπεριληφθεί στον αρχικό σχεδιασμό της εκκλησίας του 13ου αιώνα.

Η ενσωμάτωση του χτιστού τέμπλου στον αρχικό σχεδιασμό της εκκλησίας διακρίνεται σε μία τρίτη εκκλησία, της οποίας ο τοιχογραφικός διάκοσμος, επίσης, αποδίδεται στους Βενέρηδες, στον Άγιο Νικόλαο της

Μονής στο δυτικό Σέλινο²⁸. Ο ναός είναι μονόχωρος με τρία ζεύγη τυφλών αφιδωμάτων (Εικ. 7)²⁹, ενώ σε αυτόν έχει προστεθεί σταυρεπίστεγος νάρθηκας σε μεταγενέστερη φάση. Τόσο ο ναός όσο και ο νάρθηκας φέρουν τοιχογραφίες. Η τοιχογράφηση του κυρίως ναού χρονολογείται από τον Μαδεράκη στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα, ενώ ο Bissinger προκρίνει τη χρονολόγηση της τοιχογράφησης του ανάμεσα στα 1300 και 1310³⁰. Ο νάρθηκας έχει τοιχογραφηθεί από τον Παγωμένο στα 1315 σύμφωνα με επιγραφή, ενώ η κατασκευή του είναι αποτέλεσμα συλλογικής χορηγίας μοναχών³¹. Η εκκλησία έχει εκτεταμένο τοιχογραφικό διάκοσμο. Στο νότιο αφίδωμα, δυτικά του ιερού βήματος, τοποθετήθηκε η τοιχογραφία του στηθαίου και υπερμεγέθη αγίου Νικολάου, που λειτουργούσε ως η κύρια προσκυνηματική εικόνα του ναού (Εικ. 8)³². Στους πεσσούς μεταξύ του δεύτερου και τρίτου αφιδώματος εικονίζονται στα βόρεια η Παναγία και στα νότια ο μετωπικός Χριστός (Εικ. 8, 9). Οι ενδείξεις για την τοποθέτηση τέμπλου εντοπίζονται στις όψεις του ζεύγους των ανατολικών παραστάδων που διαχωρίζουν το ιερό βήμα από τον υπόλοιπο ναό. Στις συγκεκριμένες επιφάνειες διατηρούνται σήμερα τρία διακοσμητικά πλαίσια τοποθετημένα σε σχήμα Γ, που αφήνουν διάκενα ύψους 1,70 και πάχους 0,45 μ. Η συμμετρική τοποθέτηση των διάκενων, η απουσία εικονογραφικού δια-

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Χριστός, 2. Παναγία, 3. Άγιος Νικόλαος, 4. Χριστός, 5. Παναγία.

Εικ. 7. Δυτικό Σέλινο, ναός Αγίου Νικολάου της Μονής. Κάτοψη.

κόσμου και οι διαστάσεις τους οδηγούν στην υπόθεση ότι υπήρχε ένα χτιστό τέμπλο στη συγκεκριμένη θέση.

Εάν η παραπάνω υπόθεση είναι ορθή, τότε η εικονογραφική διάταξη των προσκυνηματικών εικόνων-τοιχογραφιών του ναού μπορεί να αποκατασταθεί ως εξής (Εικ. 7): Στις ανατολικές παραστάδες θα υπήρχε χτιστό τέμπλο με τις απεικονίσεις της Παναγίας (βόρεια) και του Χριστού (νότια), ενώ στο νότιο αφίδωμα, παραπλεύρως του τέμπλου τοποθετείται η προσκυνηματική εικόνα του ναού. Τέλος, στις δυτικές παραστάδες επαναλαμβάνονται οι μετωπικές μορφές της Παναγίας και του Χριστού. Ο αποκαταστημένος συσχετισμός των τοιχογραφιών του χτιστού τέμπλου και των προσκυνηματικών παραστάσεων του ναού αποτελεί μια βελτιωμένη εκδοχή της αντίστοιχης του Σωτήρα των Μεσκλών. Παρόλα αυτά στο ναό του Σελίνου φαίνεται ότι δεν υπάρχει η αμυχανία στη διάταξη που παρατηρείται στα Μεσκλά. Το τέμπλο δεν κατασκευάζεται στο μέσο των ανατολικών αφιδωμάτων, αλλά έχει μετατοπιστεί στους ανατολικούς πεσσούς παρέχοντας ευρυχωρία στο ιερό βήμα,

²⁸ Για την εκκλησία: Gallas – Wessel – Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 14), 227-229. Μαδεράκης, «Οι κρητικοί άγιογράφοι», ό.π. (υποσημ. 27), 163, 165, 172, 174. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 14), 92.

²⁹ Σύμφωνα με την κατάταξη του Λασιθιωτάκη, η εκκλησία εντάσσεται στον τύπο Α3. Λασιθιωτάκης, «Κυριαρχούντες τύποι», ό.π. (υποσημ. 15), 181, σχέδ. 6.

³⁰ Μαδεράκης, «Οι κρητικοί άγιογράφοι», ό.π. (υποσημ. 27), 172, 174. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 14).

³¹ (Ανιστορωρίθι ό (άγ)ιος κέ πάνσεπτος (ναός) τοῦ άγ(ίου) πατρος ὕμῶν άρχη(πισκόπου κέ θαυματουργοῦ) Νικολάου... (δι)α (συ)νεργίας Γρηγορίου (μον)αχοῦ τοῦ Γαδανολέο μοναχοῦ, Θεο(μνή)στου (:) μοναχοῦ, τοῦ Στάθι μοναχοῦ, τοῦ Νικο(λάου)... θίης (έπ)ρο)πέβοντος τοῦ άφέντου τοῦ Καλλιέργη... (δι)ά) χωρός καμοῦ τοῦ άμαρτολοῦ Ἰωάννου τοῦ Παγωμένου έν μινί μά' ... έτους ςΩΚΙ, ίνδικτιώνος ΙΑ'. Gerola, ό.π. (υποσημ. 7), Δ', 470.

³² Αντίστοιχη διευθέτηση εντοπίζεται στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Μουρί Κισσάμου (τέλη 13ου-αρχές 14ου αιώνα), όπου η επώνυμη εικόνα-τοιχογραφία βρίσκεται στο βόρειο αφίδωμα του ναού: Gallas – Wessel – Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 14), 198. Η προσκυνηματική χρήση εικόνων που παρατίθενται σε υπερμεγέθη κλίμακα ως τοιχογραφίες στους πλάγιους τοίχους της εκκλησίας έχει επισημανθεί, επίσης, σε σερβικά μνημεία της υστεροβυζαντινής περιόδου. Walter, «A New Look», ό.π. (υποσημ. 2), 213. Ανάλογη τοποθέτηση τοιχογραφίας του αγίου Νικολάου ως δεσποτικής εικόνας εντοπίζεται στο ναό του Αγίου Νικολάου Κασσιτσή στην Καστοριά (τέλη 12ου αιώνα), όπου ο τιμώμενος άγιος προβάλλεται ολόσωμος μεταξύ του Χριστού και της Παναγίας. S. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary*, Σηάτλ – Λονδίνο 1999, 89-90, εικ. 23.

Εικ. 8. Δυτικό Σέλινο, ναός Αγίου Νικολάου της Μονής. Νότια παραστάδα, δεσποτική εικόνα αγίου Νικολάου και Χριστός.

Εικ. 9. Δυτικό Σέλινο, ναός Αγίου Νικολάου της Μονής. Βόρεια παραστάδα, η Παναγία (αριστερά) και τα ίχνη του τέμπλου (δεξιά).

ενώ η επώνυμη εικόνα του ναού τοποθετείται πλέον σε αψίδωμα πλησίον του βήματος, παραπέμποντας σε δεσποτική εικόνα τέμπλου. Τέλος, στις δυτικές παραστάδες επαναλαμβάνονται οι εικόνες του Χριστού και της Παναγίας κατ' αντιστοιχία της ίδιας διεύθεσης στον Άγιο Γεώργιο των Μπενουδιανών. Σε αντίθεση με τους δύο προηγούμενους ναούς (Μπενουδιανά, Μεσκλά) το εικονογραφικό πρόγραμμα του Αγίου Νικολάου δηλώνει σχετική πληρότητα όσον αφορά στα λειτουργικά και λατρευτικά του συμφραζόμενα, υποδεικνύοντας πιθανώς ένα μεταγενέστερο λατρευτικό στάδιο. Συνεπώς θα ήταν λογικό να χρονολογήσουμε την τοιχογράφηση του κυρίως ναού στην πρώτη δεκαετία του 14ου αιώνα.

Από τα πρώιμα παραδείγματα εκκλησιών με χτιστά τέμπλα που εξετάσαμε παραπάνω συμπεραίνουμε ότι τουλάχιστον τρία από τα τέσσερα μνημεία συνδέονται με μοναχούς (Άγιος Γεώργιος Μεσσαράς, Μεταμόρφωση του Σωτήρα στα Μεσκλά, Άγιος Νικόλαος της Μονής). Παράλληλα φαίνονται οι διαφοροποιήσεις τους σχετικά με τη σκηνογραφική απόδοση του φράγματος του ιερού βήματος, καθώς στο μνημείο της Μεσσαράς προβάλλεται η συνέχεια της προγενέστερης μεσοβυζαντινής παράδοσης των μαρμαρίνων τέμπλων, ενώ στα δυτικά μνημεία επικρατεί ένας περισσότερο πειραματικός χαρακτήρας, ο οποίος δείχνει να μορφοποιείται σταδιακά.

Το πρώτο μισό του 14ου αιώνα

Ένα από τα γνωστότερα παραδείγματα εκκλησίας με χτιστό τέμπλο στην Κρήτη είναι ο ναός του Αγίου Ονούφριου στη Γέννα Αμαρίου του νότιου Ρεθύμνου (1329-30)³³. Η εκκλησία βρίσκεται στο νεκροταφείο του οικισμού. Ο ναός, που είναι απλός μονόχωρος καμαροσκεπής (7,80x4,30 μ.), χαρακτηρίζεται για τον υψηλής ποιότητας τοιχογραφικό του διάκοσμο³⁴. Το χτιστό τέμπλο (διαστ.: πλ. 2,60, ύψ. 2,10, πάχ. 0,34 μ.) (Εικ. 10) αποτελούνταν από δύο τοίχους με άνισο μήκος (για το βόρειο τμήμα 0,85, για το νότιο τμήμα 1,14 μ.). Η θύρα (πλ. 0,65 μ.) διαμορφώνεται με οξυκόρυφη πυλίδα και είναι τοποθετημένη ελαφρά έκκεντρα προς Β.³⁵ Η ανατολική όψη του τέμπλου (προς το ιερό βήμα) είναι ακόσμητη, ενώ η τοιχοποιία είναι ιδιαίτερα πρόχειρη με πλίνες πλάκες στο άνω τμήμα. Στη δυτική όψη του βόρειου τμήματος του τέμπλου (προς το εκκλησίασμα) απεικονίζονταν όρθιοι και μετωπικοί δύο μοναστικοί άγιοι (Αντώνιος και Ονούφριος), ενώ στο νότιο τμήμα απεικονίζονταν μετωπικά ο

Χριστός και η Παναγία (σε υποπόδιο;). Το τέμπλο ανήκει στην αρχική φάση του κτηρίου, όμως τα άνισα μήκη των τοίχων του, καθώς και η παράγωγη διεύθεση των υπερκείμενων ζωγραφικών διαχώρων προκειμένου να ενσωματωθεί η κατασκευή στο ζωγραφικό διάκοσμο προδίδουν μια σχετική μεταβατικότητα. Όπως συνάγεται από την κτητορική επιγραφή³⁶ η εκκλησία που αφιερώθηκε σε έναν ερημίτη άγιο συνδέεται με ένα μέλος της τοπικής αριστοκρατίας, τον Μιχαήλ Βαρουχά, ο οποίος αντλεί την καταγωγή του από ένα από τα «δώδεκα αρχοντόπουλα», που σύμφωνα με την παράδοση μετεγκαταστάθηκαν από την Κωνσταντινούπολη στην Κρήτη κατόπιν εντολής του Νικηφόρου Φωκά³⁷.

Υλικές μαρτυρίες για την ύπαρξη χτιστού τέμπλου εντοπίζονται σε έναν ακόμα ναό του Σελίνου, στον Αρχάγγελο Μιχαήλ στα Καβαλαριανά Καντάνου, που έχει δημοσιευτεί εκτενώς σε μονογραφία της Λυμπεροπούλου³⁸. Η εκκλησία (8,85x5 μ.) ανήκει στον τύπο του μονόχωρου καμαροσκεπούς με τρία ζεύγη τυφλών

³³ Για το ναό βλ. Gallas – Wessel – Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 14), 279. Ι. Σπαθαράκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες του Νομού Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1999, 84. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings*, ό.π. (υποσημ. 14), 79. Gerstel, «An Alternate View» ό.π. (υποσημ. 1), 160. Τζ. Αλμπάνη, «Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Ονούφριου κοντά στη Γέννα Αμαρίου», *Περιλήψεις του 11ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011)*, Ρέθυμνο 2011, 300. J. Albani, «Painted Decoration of the Church of St. Onoufrios near Genna, Crete», *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence (Cracow, Poland, 21-25 September 2010)* (επιμ. Μ. Salamon – Μ. Noloszyn – Α. Musin – Ρ. Špehar), Κρακοβία – Λειψία – Βαρσοβία 2012, 69-79.

³⁴ Αλμπάνη, ό.π. (υποσημ. 33), 300.

³⁵ Gallas, ό.π. (υποσημ. 4), 96.

³⁶ ...εν έτους ς ΩΛΗ (ίνδικτιώνος ΑΓ') έν μηνί ίου..ου Κ... και τοις δούλους Θεοῦ Μιχάλη τοῦ Βαροῦχα ἄμα σηγβιο και ταέκν (οις) ...ατο ἄμα σηγβίο και τέκνο. Ἀμήν, Ἀμήν, Ἀμήν. Gerola, ό.π. (υποσημ. 7), Δ', 495.

³⁷ Σπαθαράκης, ό.π. (υποσημ. 33), 84. Αλμπάνη, ό.π. (υποσημ. 33), 300.

³⁸ Α. Lymberopoulou, *The Church of the Archangel Michael at Kavalariana. Art and Society in 14th c. Venetian-dominated Crete*, Λονδίνο 2006. Για τις προηγούμενες δημοσιεύσεις: Gerola, ό.π. (υποσημ. 7), Δ', 453-454. Λασιθιωτάκης, «Κυριαρχούντες τύποι», ό.π. (υποσημ. 15), 181. Ο ίδιος, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης. Δ. Έπαρχία Σελίνου», *Κρητ.Χρον* 22 (1970), 187-188. Gallas – Wessel – Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 14), 219-220. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 14), 98.

Εικ. 10. Γέννα Αμαρίον, ναός Αγίου Ονουφρίου. Το χτιστό τέμπλο.

αψιδωμάτων και χρονολογείται με βάση την κτητορική επιγραφή στα 1327/8³⁹. Το χτιστό τέμπλο είχε εντοπιστεί από τον Gerola, αλλά αντικαταστάθηκε με σύγχρονο από τους κατοίκους της περιοχής μέσα στον 20ό αιώνα⁴⁰. Η θέση του όπως υποδεικνύεται από τη νεότερη χτιστή εγκατάσταση, βρίσκονταν ανατολικά των ανατολικών αψιδωμάτων. Το κάτω τμήμα της νότιας πλευράς του αρχικού τέμπλου του ναού (πλ. 1, πάχ. 0,45 μ.) βρέθηκε εντός της εκκλησίας και φυλάσσεται στις αποθήκες συντήρησης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χανίων. Στη δυτική του πλευρά εικονίζεται το κάτω τμήμα χιτώνα, που πιθανώς ανήκει σε ολόσωμη παράσταση του Χριστού, ενώ στο πίσω (ανατολικό) μέρος υπάρχει φυλλοφόρος βλαστός και σταυρός (:). Στο βορειοανατολικό αψίδωμα του ναού – δίπλα στο τέμπλο – υπάρχει η τοιχογραφία του επώνυμου αγίου της εκκλησίας, του Αρχαγγέλου Μιχαήλ⁴¹. Από τα υπάρχοντα στοιχεία το εικονογραφικό πρόγραμμα του χτιστού τέμπλου της εκκλησίας μπορεί να αποκατασταθεί με παράσταση του

Χριστού στη νότια πλευρά, της Παναγίας στην πάριση βόρεια πλευρά και την αφιερωματική εικόνα του ναού – ως τοιχογραφία – στο βορειοανατολικό αψίδωμα.

Ο εντοπισμός χτιστού τέμπλου στο ναό των Καβαλαριανών παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον. Σε αντιδιαστολή με τους ναούς του Αγίου Νικολάου Μονής και της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Μεσκλών, οι οποίοι ήταν αποτέλεσμα ορθόδοξης μοναστικής χορηγίας, η εκκλησία των Καβαλαριανών είναι πιθανώς αποτέλεσμα συλλογικής χορηγίας μελών μιας μερίδας του τοπικού πληθυσμού, η οποία δεν διστάζει να αποδεχτεί με καταφατικό τρόπο την ενετική κυριαρχία στο νησί, διατυπώνοντας την άποψή της στην κτητορική επιγραφή της

³⁹ Λαοσιθιωτάκης, «Κυριαρχούντες τύποι», ό.π. (υποσημ. 15), 181.

⁴⁰ Lymberopoulou, ό.π. (υποσημ. 38), 16 σημ. 70.

⁴¹ Κατά τη Λυμπεροπούλου η αφιέρωση της εκκλησίας στον Αρχάγγελο Μιχαήλ υποδεικνύει τον ταφικό χαρακτήρα του μνημείου, στο ίδιο, 104.

εκκλησίας (μεγάλον κὲ ἀφέντον ἡμόν Βενετικόν)⁴². Συνεπῶς ἡ παρουσία μίας κατεξοχὴν ορθόδοξης λατρευτικῆς εγκατάστασης ὡπως εἶναι τὸ χτιστὸ τέμπλο, καταδεικνύει τὴν ἐμμονήν στο ορθόδοξο λατρευτικὸ ἦθος, συμπορευόμενη ὁμως με τὴν ἀποδοχὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τῶν ἐπικυριάρχων τοῦ νησιού.

Σε μία ἀκόμα ἐκκλησία τοῦ Σελίνου, στὸν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ, ποῦ εἶναι χτισμένος στὶς νοτιοδυτικὲς παρυφές τοῦ οικισμού Σαρακήνα ἐμφανίζεται μίᾳ πληρέστερη ἀντίληψη γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ χτιστοῦ τέμπλου καὶ τῶν προσκυνηματικῶν εἰκόνων-τοιχογραφιῶν. Ὁ μονόχωρος ναός (8x4 μ.) εἶναι ἐφοδιασμένος με δύο ζεύγη τυφλῶν ἀψιδωμάτων (Εἰκ. 11)⁴³. Στὸ ναὸ διατηρεῖται χτιστὸ τέμπλο με μέγιστο σωζόμενο ὕψος ποῦ ἀνέρχεται στὰ 1,9 μ.⁴⁴. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τέμπλου πρὸς τὸ ἐκκλησιάσμα (Εἰκ. 12) εἰκονίζονται (βόρεια) ολόσωμη ἔνθρονη Βρεφοκρατούσα καὶ (νότια) ολόσωμος ἔνθρονος Χριστός, ἐνῶ στὶς ἀντίστοιχες θέσεις τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς πρὸς τοὺς ἱερεῖς ἀπεικονίζονται ὁ ἅγιος Ἀντώνιος καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τέμπλου ἐπεκτείνεται στὰ πλησιέστερα ἀνατολικά ἀψιδώματα. Στὸ ἀνατολικὸ ποδαρικό τοῦ νότιου ἀψιδώματος εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης Προδρόμος σε στάση δέησης πρὸς τὸν ἔνθρονο Χριστό⁴⁵. Στὸ τύ-

μπανο τοῦ βόρειου ἀψιδώματος τοποθετεῖται ἡ τοιχογραφία-προσκυνηματικὴ εἰκόνα τοῦ τιμώμενου ἁγίου τοῦ ναοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ (Εἰκ. 13), ἐνῶ σε ἀντίστοιχῆ θέσῃ με τὸν Προδρόμο εἰκονίζεται ἡ κτητόρισσα τῆς ἐκκλησίας σε στάση δέησης πρὸς τὸν Ἀρχάγγελο.

Ὁ τρόπος παράθεσης τῶν παραστάσεων υποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ δύο διακριτῶν δεήσεων. Σὲ πρῶτο ἐπίπεδο προκρίνεται ἡ Δέηση τοῦ Προδρόμου πρὸς τὸν Χριστό. Τὸ συγκεκριμένο εἰκονογραφικὸ σχῆμα παραπέμπει ἄμεσα στο σωτηριολογικὸ περιεχόμενο τῆς Λειτουργίας, καθὼς ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν δίπτυχων τῶν κεκοιμημένων ἀπὸ τὸ διάκονο, ἀκολουθεῖ ἡ ἐπίκληση τοῦ ἱερέα πρὸς τὸν Ἰωάννη Προδρόμο καὶ τοὺς ἁγίους⁴⁶. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ Δέηση τοῦ Προδρόμου πρὸς τὸν Χριστό παραπέμπει στὴ συλλογικὴ σωτηρία τοῦ ἐκκλησιάσματος. Τὸ δεῦτερο ἐπίπεδο ἐρμηνείας ἐντοπίζεται στὴν παράσταση τῆς Δέησης τῆς

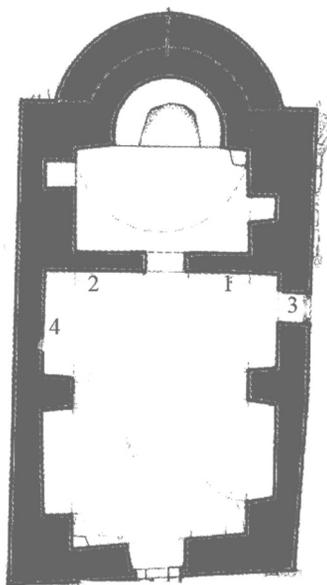
⁴² ...τρέχοντος τοῦ παρόντος ἐόντος ἔτους 5215, ἀφετεβόντων ἐ(ν) τῇ Κρήτῃ τὸν μεγάλον κὲ ἀφέντον ἡμόν Βενετικόν ἐγγεγώνη δὲ ἡ παρούσα ἐκκλησία τοῦ μεγάλου ταξιά(ρ)χου Μιχαήλ τὸν ἄνον δυνάμεον δι' ἐξόδου κὲ συδρομῆς Θεωτόκη τοῦ Κότση κὲ Μανούλ τοῦ Μελησουργοῦ κὲ Νικίττα τοῦ Σιδέρου κὲ Δημητρίου κατὰ τὸν τέκνο αὐτοῦ. Ἐύχεστε δι' ἐμοῦ ἁμαρτολοῦ Ἰωάννου τάχα κὲ ζουγράφου. Ἀμὴν. Gerola, ὅ.π. (υποσημ. 7), Δ', 453-454. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία σχετικὰ με τὴν κοινωνικὴ τάξη τῶν κτητόρων με βάση τὸ πατρώνυμο καὶ τὴν ἀπεικόνισή τους: Lymberopoulou, ὅ.π. (υποσημ. 38), 211.

⁴³ Ὁ Λασιθιωτάκης ἐντάσσει τὴ συγκεκριμένη μορφή στὸν τύπο Α2. Λασιθιωτάκης, «Κυριαρχοῦντες τύποι», ὅ.π. (υποσημ. 15), 161.

⁴⁴ Γιὰ τὸ ναὸ: Λασιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης», ὅ.π. (υποσημ. 38), 142. Gallas – Wessel – Borboudakis, ὅ.π. (υποσημ. 14), 206-208. Bissinger, ὅ.π. (υποσημ. 14), 101. Κ. Ψαράκης, «Ἀποκατάσταση Ἱεροῦ Ναοῦ Μιχαήλ Ἀρχαγγέλου Σαρακήνας», Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο Κρήτης 1. Πρακτικὰ 1ης Συνάντησης (Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008) (ἐπιμ. Μ. Ἀνδριανᾶκης – Ι. Τζαχίλη), Ρέθυμνο 2010, 767-778. Ἡ τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Ψαράκη περίπου στὰ 1325 καὶ ἀποδίδεται στὸν κύκλο τοῦ Ἰωάννη Παγωμένου.

⁴⁵ Γιὰ τὴ σημασία τοῦ Προδρόμου στὴ Δέηση βλ. Ch. Walter, «Two Notes on the Deësis», *REB* 26 (1968), 329, 335. Ὁ ἴδιος, «Further Notes on the Deësis», *REB* 28 (1970), 125, 182-183.

⁴⁶ «Τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Προφήτου.. καὶ πάντων σου τῶν Ἁγίων ὧν ταῖς ἱκεσίαις ἐπίσκεψαι ἡμᾶς ὁ Θεός». Τρεμπέλας, ὅ.π. (υποσημ. 25), 118-119. Στὸ τροπάριο τοῦ Ἑσπερινοῦ πρὸς τὸν Ἅγιο Ἰωάννη Προδρόμο, ἐπίσης, προκρίνεται ἡ ἰδέα τῆς σωτηριολογικῆς παρέμβασης τοῦ Προδρόμου γιὰ ὅλο τὸ ἐκκλησιάσμα: «Βαπτιστὰ τοῦ Χριστοῦ πάντων ἡμῶν μνήσθητι ἵνα ρυθθῶμεν τῶν ἁνομιῶν ἡμῶν, σὺ γὰρ ἐδόθη χάρις πρεσβεῦειν ὑπὲρ ἡμῶν». «Further Notes on the Deësis», Walter ὅ.π. (υποσημ. 45), 182.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Χριστός, 2. Παναγία, 3. Ἅγιος Νικόλαος, 4. Χριστός, 5. Παναγία.

Εἰκ. 11. Σαρακήνα Σελίνου, ναὸς Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ. Κάτοψη.

Εικ. 12. Σαρακήνα Σελίνου, ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Το χτιστό τέμπλο.

αφιερώτριας προς τον ψυχοπομπό Αρχάγγελο Μιχαήλ επιδεικνύοντας τον προσωπικό σωτηριολογικό χαρακτήρα του προγράμματος και υπογραμμίζοντας το νεκρικό χαρακτήρα του παρεκκλησίου⁴⁷.

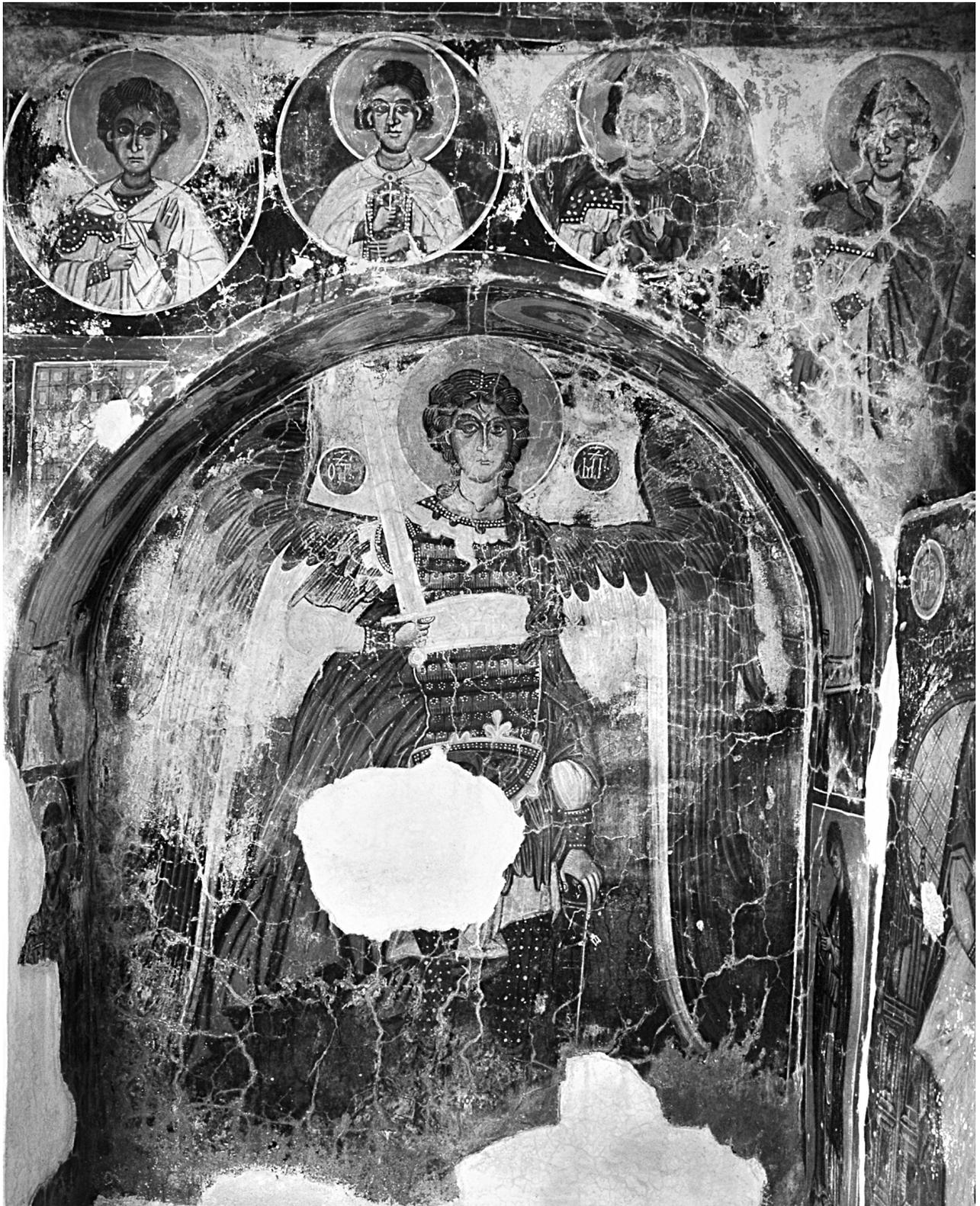
Συμπερασματικά, το εικονογραφικό πρόγραμμα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στη Σαρακήνα φαίνεται ότι προσεγγίζει τη διάταξη του μεταβυζαντινού εικονοστασίου. Παρόλα αυτά η εμβόλιμη παράθεση του ιδιωτικού σωτηριολογικού στοιχείου δείχνει ότι το συγκεκριμένο πρόγραμμα δημιουργείται σε μια μεταβατική περίοδο, όπου δεν εφαρμόζονται οι αυστηρές προδιαγραφές για τη διάταξη των παραστάσεων, όπως αυτές παγιώνονται στους επόμενους αιώνες, πιθανώς δείχνοντας τον αυτοσχδιαστικό χαρακτήρα της εικονογράφησης του ναού, που χωροθετείται σε μια απομονωμένη ορεινή περιοχή.

Αντίθετα, η διακόσμηση του ναού του Αγίου Ιωάννη σε υπαίθρια θέση έξω από τον οικισμό του Κρούστα στην επαρχία Μιραμπέλλου του Νομού Λασιθίου προ-

δίδει μια περισσότερο εξεζητημένη θεολογική επεξεργασία. Ο ναός εικονογραφείται σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στα 1347/8 *δ' ἐξόδου καὶ κόπου τοῦ εὐγενεστά(του) ἄρχομοντος Ἰωάννινου τοῦ Κλόντζια καὶ τῆς συμβίου αὐτ(οῦ) Μαρίας*⁴⁸. Ο απλός μονόχωρος

⁴⁷ Εσωτερικά και περιμετρικά του ναού έχουν βρεθεί δεκαοκτώ τάφοι. Ψαράκης, «Μιχαήλ Αρχάγγελος Σαρακήνας», ό.π. (υποσημ. 44), 776, σχέδ. 1

⁴⁸ Gerola, ό.π. (υποσημ. 7), Δ', αριθ. 34. G. Gerola – Κ. Λασιθιωτάκης, *Τοπογραφικός κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων Ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης*, Ηράκλειο 1961, αριθ. 571. Ε. Μπορμπουδάκης, «Βυζαντινά καὶ μεσαιωνικά μνημεῖα Κρήτης», *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά, 439-440. Στ. Παπαδάκη-Oekland, «Ἡ Κερὰ τῆς Κριτσᾶς. Παρατηρήσεις στὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τῆς», *ΑΔ* 22 (1967), Μελέται, 87-112, 105. Ε. Μπορμπουδάκης, «Ἡ βυζαντινὴ τέχνη ὡς τὴν πρώιμη βενετοκρατία» καὶ «Ἡ τέχνη κατὰ τὴ Βενετοκρατία», *Κρήτη Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς* (επιμ. Ν. Παναγιωτάκης), Ηράκλειο 1988, 439-440. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings*, ό.π. (υποσημ. 14), 95.

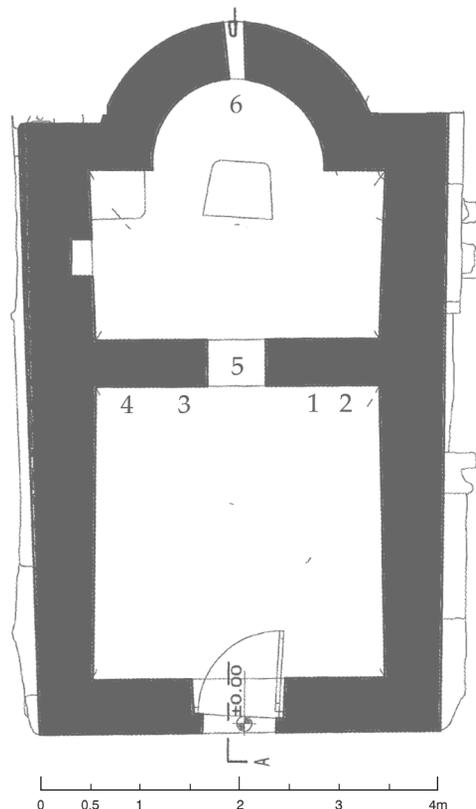

Εικ. 13. Σαρακήνα Σελίνου, ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Αρχάγγελος Μιχαήλ και αφιερώτρια.

ναός (Εικ. 14) χαρακτηρίζεται για την υψηλή ποιότητα των τοιχογραφιών του⁴⁹. Το χτιστό τέμπλο του έχει τη μορφή τοιχογραφημένου τοίχου – με μία μικρή φωτιστική θυρίδα –, που υψώνεται μέχρι την καμάρα και διαχωρίζει πλήρως το ιερό βήμα από το ναό. Μορφολογικά το τέμπλο του Κρούστα θυμίζει τις αντίστοιχες κατασκευές των μεσοβυζαντινών σπηλαιωδών ναών της Καππαδοκίας⁵⁰ και της Matera της νότιας Ιταλίας⁵¹. Αναλογίες στην ανύψωση του τέμπλου ως την οροφή της εκκλησίας εντοπίζονται με το τέμπλο-τοίχο του σπηλαιώδους ναού της Αγίας Σοφίας στα Κύθηρα (τελευταίο τέταρτο 13ου αιώνα)⁵².

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος καλύπτει και τις δύο πλευρές του τέμπλου. Στη δυτική (προς το εκκλησίασμα) παρατίθενται στην άνω ζώνη η Γέννηση (Εικ. 15) και στην κάτω ζώνη οι μορφές του αγίου Κήρυκου (μετωπικός), του τιμώμενου αγίου, του Ιωάννη του Θεολόγου, ενώ στη νότια πλευρά υπάρχουν οι μορφές του μετωπικού Χριστού και δεόμενης Παναγίας (δεύτερο στρώμα του 19ου αιώνα). Στην ανατολική πλευρά του τέμπλου εμφανίζονται στην άνω ζώνη ο Δαβίδ και ο Σολομών, εκατέρωθεν των οποίων παρατίθενται ιεράρχες. Στα άκρα της κάτω ζώνης παρατίθενται δύο μετωπικοί ιεράρχες (Ερμόλαος, Σπυρίδων), οι οποίοι περιβάλλουν τις μορφές του Αντωνίου και του προφήτη Ηλία (Εικ. 16).

Το εικονογραφικό θέμα της Γέννησης που καταλαμβάνει την άνω ζώνη της εμπρόσθιας πλευράς του τέμπλου συνήθως σε άλλους κρητικούς ναούς τοποθετείται στο αντίστοιχο σημείο του θόλου. Η παράσταση παραπέμπει στο θέμα της Ενανθρώπισης του Χριστού, η οποία ήδη από το Λειτουργικό Υπόμνημα του Γερμανού (†733) συνδέεται συμβολικά με την ακολουθία της Πρόθεσης⁵³. Η διακόσμηση της κατώτερης ζώνης μπορεί να ενταχθεί μέσα στο παραδεδομένο σχήμα της παράθεσης του επώνυμου αγίου, του Χριστού και της δεόμενης Παναγίας. Η στάση του Αγίου Ιωάννη του Ευαγγελιστή με το ανοιχτό ευαγγέλιο συναντάται και σε άλλες εκκλησίες αφιερωμένες σε αυτόν (Άγιος Ιωάννης Στύλου, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος Καντάνου). Οι τοιχογραφίες του Χριστού και της Παναγίας αντικαταστάθηκαν από δεύτερο ζωγραφικό στρώμα το 19ο αιώνα (Εικ. 15). Η στάση των δύο προσώπων παραπέμπει στην αντίστοιχη διάταξη της Κεράς της γειτονικής Κριτσάς και εντάσσεται στο ίδιο δεητικό σχήμα. Στο ανατολικό τμήμα του τέμπλου προσαρμόζονται διαφορετικά στοιχεία. Η παράθεση των προφητών αποτελεί

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Χριστός, 2. Παναγία, 3. Ιωάννης, 4. Κήρυκος, 5. Γέννηση, 6. Δέηση.

Εικ. 14. Κρούστα Μιραμπέλλου, ναός Αγίου Ιωάννη. Κάτοψη.

⁴⁹ Gallas – Wessel – Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 14), 151-152. Bis-singer, ό.π. (υποσημ. 14), 151-152.

⁵⁰ Το τέμπλο μπορεί να ταξινομηθεί στον τύπο Gg F (Ganz geschlossene Schranke mit Fenster) σύμφωνα με την κατάταξη της Asutay-Fleissig. Η διαφοροποίηση της κρητικής εγκατάστασης έγκειται στην έλλειψη πλαγίων παραθύρων και στην παρουσία μιας μικρής φωτιστικής θυρίδας. Ν. Asutay-Fleissig, *Tempelanlage in Höhlenkirchen Kappadokiens* [European University Studies, Series XXVIII], Φρανκφούρτη 1996, 126.

⁵¹ Άγιος Λουκάς alla Selva και Αγία Βαρβάρα στη Matera. *Egeria. Monuments of Faith in the Medieval Mediterranean*, Αθήνα 2007, 154-155.

⁵² Μ. Χατζηδάκης – Ι. Μπίθα, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Κυθήρων*, Αθήνα 1997, 292-297, εικ. 4-5. Στην αριστερή (νότια) πλευρά του τέμπλου απεικονίζεται η παράσταση της Δέησης.

⁵³ «Ἡ κόγχη ἐστὶν κατὰ τὸ ἐν Βηθλεὲμ σπήλαιον, ὅπου ἐγενήθη ὁ Χριστὸς καὶ κατὰ τὸ σπήλαιον ὅπου ἐτάφη». Κατὰ τον Σουλτς η μυσταγωγική σύνδεση ανάμεσα στο σπήλαιο της Γέννησης και το κογχάριο της Πρόθεσης διαχέεται από τον 11ο αιώνα κ.ε. Χ. Γ. Σουλτς, *Η Βυζαντινή Λειτουργία*, Αθήνα 1999, 121.

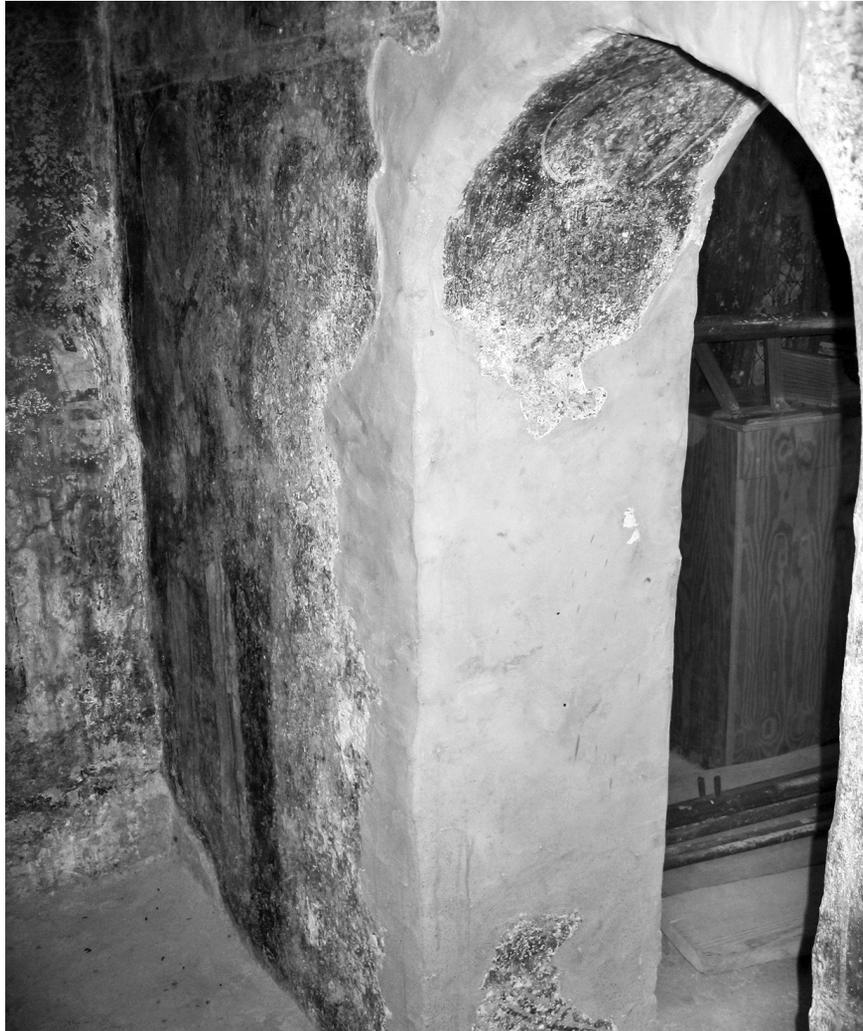
Εικ. 15. Κρούστα Μιραμπέλλου, ναός Αγίου Ιωάννη. Το άνω μέρος του χτιστού τέμπλου.

μεταφορά των αντίστοιχων παραστάσεων του θόλου στην επιφάνεια του τέμπλου. Από την άλλη η έντονη παρουσία των ιεραρχών στην ανατολική πλευρά του τέμπλου ουσιαστικά αποτελεί επέκταση του εικονογραφικού κύκλου των ιεραρχών των πλευρικών τοίχων του ιερού βήματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο το βήμα όπου λειτουργούν σε πραγματικό επίπεδο οι ιερείς μεταβάλλεται σε ένα κλειστό δωμάτιο περιβεβλημένο σε συμβολικό επίπεδο από τις μορφές των ιεραρχών⁵⁴. Η απόληξη του εικονογραφικού διακόσμου του ιερού βήματος είναι η Δέηση του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας (Εικ. 17), όπου εικονίζονται ο Χριστός περιβαλλόμενος από την Παναγία και τον Πρόδρομο. Η ένθεση του συγκεκριμένου θέματος στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας επαναλαμβάνεται και σε άλλες εκκλησίες της Κρήτης συνήθως σε δύο παραλλαγές (Πρόδρομος ή επώνυμος άγιος)⁵⁵, όμως στην εκκλησία του Κρούστα η έλλειψη άμεσης οπτικής επαφής του θέματος από το

εκκλησίασμα πιθανώς υποδεικνύει την έμφαση του σωτηριολογικού και λειτουργικού περιεχομένου της παράστασης. Στον Κρούστα φαίνεται ότι υπάρχει ένας λατρευτικός διπλασιασμός με δύο διαφορετικούς αποδέκτες. Στη Δέηση-μεισιτεία του τέμπλου απευθύνουν τις προσωπικές προσευχές τους οι πιστοί, ενώ στην αθέατη Δέηση του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας απευθύνονται αποκλειστικά οι ιερείς, οι οποίοι μέσω των επικλήσεων τους στον Πρόδρομο και την Παναγία κατά τη διάρκεια της Αναφοράς λειτουργούν ως διάμεσα για τη σωτηρία του εκκλησιάσματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο το τέμπλο διαχωρίζει συμβολικά και πραγματικά το επίγειο από το υπέργειο. Η εκκλησία χαρακτηρίζεται από εξεζητημένη θεολογική επεξεργασία με απώτερο

⁵⁴ Gerstel, «An Alternate View», ό.π. (υποσημ. 1), 157.

⁵⁵ Για τα παραδείγματα: Μαδεράκης, «Η Δέηση», ό.π. (υποσημ. 2), 16-30.

Εικ. 16. Κρούστα Μιραμπέλλον, ναός Αγίου Ιωάννη. Ανατολική όψη του τέμπλου.

στόχο την κατάδειξη της διάκρισης ανάμεσα στο κοσμικό και στο ιερατικό.

Η διαμόρφωση του χτιστού τέμπλου καθώς και το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού του Αγίου Ιωάννη στον Κρούστα παρουσιάζουν σαφείς αναλογίες με το ναό της Παναγίας Κεράς στο Χρωμοναστήρι του Ρεθύμνου⁵⁶ (Εικ. 18). Η αρχική εκκλησία είχε κατασκευαστεί στον 11ο αιώνα, στον τύπο του τρίκογχου τρουλαίου ναού. Από την ίδια φάση επιβιώνει ο τοιχογραφικός διάκοσμος της αψίδας, η οποία εικονογραφείται με παράσταση της Δέησης. Κατά τα τέλη του 14ου αιώνα στο ναό πραγματοποιήθηκε μια σημαντική λειτουργική-αρχιτεκτονική μετατροπή που περιελάμβανε την κατασκευή ενός συμπαγούς τοίχου (με θύρα και μικρή φωτιστική θυρίδα)

ανάμεσα στις ανατολικές παραστάδες που διαχώριζαν το ιερό βήμα από τον υπόλοιπο ναό. Από τη διακόσμηση αυτού του τοίχου-τέμπλου διατηρείται παράσταση της Γέννησης στο άνω τμήμα του τυμπάνου και ολόσωμος ένθρονος Χριστός δεξιά της Ωραίας Πύλης.

Από τα παραπάνω συνάγεται η συνάφεια τόσο των λειτουργικών διαρρυθμίσεων όσο και του εικονογραφικού διακόσμου ανάμεσα στις εκκλησίες του Κρούστα

⁵⁶ Για την αρχιτεκτονική του ναού βλ. Gallas, ό.π (υποσημ. 4), 271-274. Για το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού βλ. Gallas – Wessel – Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 14), 266-268. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 14), 36-37, 210. I. Spatharakis, *Byzantine Wall Paintings of Crete. Rethymnon Province*, 1, Λονδίνο 1999, 101-111.

Εικ. 17. Κρούστα Μιραμπέλλου, ναός Αγίου Ιωάννη. Τεταρτοσφαιρίο αφίδας, η Δέηση.

και του Χρωμοναστηριού. Κοινά στοιχεία και στις δύο εκκλησίες είναι η πλήρης απομόνωση του ιερού βήματος και η έμφαση στο εικονογραφικό θέμα της Γέννησης με σαφείς παραπομπές στην ακολουθία της Πρόθεσης. Ενδεχομένως οι κατασκευαστές αυτών των εκκλησιών προσπάθησαν να αποδώσουν την ατμόσφαιρα ενός σπηλαιώδους ναού, υπογραμμίζοντας το μυσταγωγικό χαρακτήρα της Λειτουργίας.

Το δεύτερο μισό του 14ου-αρχές 15ου αιώνα

Από τα δημοσιευμένα μνημεία φαίνεται ότι η συχνότερη παρουσία χτιστού τέμπλου συγκεντρώνεται κυρίως στην επαρχία του Σελίνου. Συγκεκριμένα μέσα στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα κατασκευάζονται τουλάχιστον επτά εκκλησίες εξοπλισμένες με αυτήν την εγκατάσταση. Μία από τις πρωιμότερες εκκλησίες αυτής της ομάδας είναι ο Άγιος Μάμας στην Παλαιόχωρα, ο οποίος με βάση την κτητορική επιγραφή χρονολογείται στα 1355/6⁵⁷. Πρόκειται για ναό μικρών διαστάσεων (7,5x3,5 μ.) σε επαρχιακή θέση, δυτικά της Παλαιόχωρας στην

επαρχία Σελίνου⁵⁸. Το βόρειο τμήμα του τέμπλου διατηρείται αποσπασματικά (πλ. 1,30 μ.) (Εικ. 19). Από τη διακόσμηση διασώζονται τριγωνικά διάχωρα, που απαρτίζονται από κυματοειδείς ταινίες, οι οποίες συγκλίνουν προς το κέντρο σε απομίμηση ορθομαρμάρωσης, ενώ δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ταύτιση των εικονιζόμενων μορφών του τέμπλου. Αντίστοιχη εγκατάσταση εντοπίζεται στο μονόχωρο ναό της Αγίας Αικατερίνης εντός του οικισμού της Καντάνου (Εικ. 20). Στην εκκλησία διατηρείται το κάτω μέρος χτιστού τέμπλου συμπληρωμένο με τοιμένο (διαστ. βόρειου τμήματος: μήκ. 0,97, ύψ. 1,50, νότιου τμήματος: μήκ. 1,20, ύψ. 1,50 μ.).

⁵⁷ Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή όπως έχει μεταγραφεί από τον Gerola, ο ναός έχει κατασκευαστεί από χορηγία της οικογένειας ενός τοπικού ιερέα: Μνίστητι Κύριε τες ψυχές των γεγραμμένων και κτητόρων Γεωργίου ιερέως του Σακλού και της συβίου και των τέκνων αυτού Φωτινού του Άβράμι και της συβίου και των τέκνων αυτού Γεωργίου του Άβράμι και της συβίου αυτού. Έτος ςΩΞΑ'. Gerola, ό.π. (υποσημ. 7), Δ', 440.

⁵⁸ Λαοσιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης», ό.π. (υποσημ. 38), 175, σχέδ. 59. Gerstel, «An Alternate View», ό.π. (υποσημ. 1), 160, αριθ. 40.

Η διακόσμηση του κάτω τμήματος αποτελείται από γραπτό ορθογώνιο πλαίσιο με κόκκινη ταινία, το οποίο περιλαμβάνει δύο μικρότερα ορθογώνια πλαίσια. Εντός αυτών παρεμβάλλονται τρίγωνα και ρόμβοι που αποτελούνται από κυματοειδείς ταινίες. Πιθανώς χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα.

Το πιο γνωστό παράδειγμα κρητικού ναού με χτιστό τέμπλο αποτελεί ο ναός της Αγίας Άννας στο Ανισαράκι (Εικ. 21)⁵⁹. Η εκκλησία (6,5×4,5 μ.) ανήκει στον τύπο του μονόχωρου με ένα ενισχυτικό σφενδόνιο που

⁵⁹ Gerola, ό.π. (υποσημ. 7), Δ', 451-452. Λασιθιωτάκης, «Κυριαρχούντες τύποι», ό.π. (υποσημ. 15), σχέδ. 3. Ο ίδιος, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης», ό.π. (υποσημ. 38), 190-191. Gallas – Wessel – Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 14), 221. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 14), 244, αριθ. 227. Spatharakis, *Dated Byzantine Wall Paintings*, ό.π. (υποσημ. 14), 207-209. Gerstel, «An Alternate View», ό.π. (υποσημ. 1), 161. Θ. Ξανθάκη, «Ο ναός της Αγίας Άννας στο Ανισαράκι Κανδάνου: Ο κύκλος της Αγίας Άννας, οι αφιερωτές, η χρονολόγηση», *ΔΧΑΕ ΛΑ'* (2010), 71-86.

Εικ. 18. Ρέθυμνο, Χρωμοναστήρι, ναός Παναγίας. Το χτιστό τέμπλο.

Εικ. 19. Παλαιόχωρα, ναός Αγίου Μάμαντος. Τμήματα του χτιστού τέμπλου και το νέο εικονοστάσιο.

Εικ. 20. Κάντανος, ναός Αγίας Αικατερίνης. Τμήματα του χτιστού τέμπλου.

Εικ. 21. Ανισαράκι, ναός Αγίας Άννας. Το χτιστό τέμπλο.

υποβαστάζεται από παραστάδες, με δύο συμμετρικά τυφλά αψιδώματα⁶⁰. Το χτιστό τέμπλο έχει πλάτος περίπου 3 και ύψος 1,80 μ. και χαρακτηρίζεται για την επιμέλεια της κατασκευής του. Μέσα σε αβαθείς κόγχες εμφανίζονται ως δεσποτικές εικόνες οι τοιχογραφίες της αγίας Άννας (στα βόρεια) και του Χριστού (στα νότια). Η αγία Άννα με μαφόριο κρατάει την Παναγία βρέφος, αντιγράφοντας τον εικονογραφικό τύπο της Παναγίας Οδηγήτριας⁶¹. Ο Χριστός εικονίζεται στηθιαίος, ευλογώντας με το δεξιό χέρι. Οι μορφές τους επιστέφονται με Σεραφείμ. Εκατέρωθεν της σχεδόν οξυκόρυφης πυλίδας έχουν ζωγραφιστεί παραστάδες που περικλείουν ελικοειδή βλαστό στα βόρεια και τριγωνικά γεωμετρικά μοτίβα στα νότια. Οι παραστάδες επιστέφονται με στηθαίους Αρχαγγέλους, που φέρουν λώρο εν είδει επιθημάτων. Στα διάχωρα κάτω από τις εικονιζόμενες μορφές υπάρχει ζωγραφική απομίμηση ορθομαρμάρωσης. Στην πίσω πλευρά του τέμπλου υπάρχουν αδιάγνωστοι ιερόραχες. Η διακόσμηση της δυτικής πλευράς του χτιστού τέμπλου της Αγίας Άννας φαίνεται ότι προσπαθεί να μιμηθεί με ζωγραφικό τρόπο τη σκηνογραφική διάταξη ενός μαρμάρινου τέμπλου με θωράκια στο κάτω τμήμα, κιονίσκους με επιστύλιο και δεσποτικές εικόνες τοποθετημένες στα διάστυλα⁶².

Χαρακτηριστικό στοιχείο της εκκλησίας είναι η επανάληψη των μορφών της αγίας Άννας (ως γαλακτοτροφούσας) και του Χριστού στη βόρεια και στη νότια παραστάδα της εκκλησίας, η οποία είναι σύγχρονη με αυτήν του τέμπλου⁶³ (Εικ. 22, 23). Η διάταξη αυτή παραπέμπει στην αντίστοιχη του Αγίου Γεωργίου των Μπενουδιανών, έξω από την Κάντανο, στις αποκατεστημένες διευθετήσεις των Μεσκλών και του Αγίου Νικολάου στη Μονή, υποδεικνύοντας την ύπαρξη μιας τοπικής παράδοσης που επιτάσσει το διπλασιασμό των εικόνων του τέμπλου και την επανάληψή τους στα προβεβλημένα σημεία των παραστάδων που συνδέουν τα τυφλά αψιδώματα του κυρίως ναού. Αυτός ο διπλασιασμός δεν είναι άγνωστος καθώς εντοπίζεται στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino⁶⁴. Η πρακτική σχετίζεται με μια πιθανή διαφοροποίηση ανάμεσα στις χρήσεις των εικόνων του τέμπλου, οι οποίες συνδέονται άμεσα με τη λειτουργία, και των εικόνων των παραστάδων, που σχετίζονται με την προσκύνηση του εκκλησιασματος εκτός λειτουργίας⁶⁵. Η χρονολόγηση του ναού αποτελεί σημείο αμφιλεγόμενο, καθώς η αρχική ανάγνωση της χρονολογίας 1457 της κτητορικής επιγραφής

από τον G. Gerola επικράτησε στη βιβλιογραφία για το μνημείο. Μετά από τη μεταγραφή της Θ. Ξανθάκη η εκκλησία χρονολογήθηκε επί το ορθότερον στα 1357⁶⁶. Η κατασκευή του ναού είναι αποτέλεσμα συλλογικής χορηγίας με συμμετοχή του τοπικού ιερέα⁶⁷.

Τέσσερις ακόμη ναοί από το Σέλινο συμπληρώνουν την εικόνα της διαμόρφωσης του χτιστού τέμπλου στη δυτική Κρήτη. Οι τρεις από αυτούς χωροθετούνται σε γειτονικές θέσεις, σε ερημική περιοχή του ορεινού Σελίνου. Ο πρώτος είναι ο ναός του Αγίου Νικήτα που εντοπίζεται σε απόσταση 3 χλμ. νοτιοδυτικά του οικισμού Χασί, σε ορεινό δρόμο μεταξύ του χωριού και της θέσης Κουντούρα. Ο ναός (6,70×4,15 μ.), που είναι ακαταλόγογράφητος, ανήκει στον τύπο του μονόχωρου με ένα σφενδόνιο.

Η εκκλησία είναι εφοδιασμένη με χτιστό τέμπλο (ύψ. 1,80 και συνολ. πλ. 2,72 μ.) (Εικ. 24). Το τέμπλο είναι αμφίγραπτο. Στη δυτική πλευρά του νότιου τοίχου εικονίζεται στηθαίος Χριστός σε χειρονομία ευλογίας. Εκατέρωθεν του κεφαλιού του Χριστού υπάρχουν δύο μετάλλια με τα συμπλήματα IX XC. Στα ανατολικά της ίδιας πλευράς του τέμπλου εικονίζεται μετωπικός και στηθαίος ο άγιος Βλάσιος. Στη βόρεια πλευρά του τέμπλου εικονίζεται Παναγία βρεφοκρατούσα στον τύπο της Οδηγήτριας. Εκατέρωθεν της κεφαλής της βρίσκονται δύο μετάλλια με τα συμπλήματα MP ΘΥ. Πάνω από το κεφάλι του Βρέφους υπάρχουν δύο μετάλλια με

⁶⁰ Ο Λασιθιωτάκης εντάσσει τη συγκεκριμένη μορφή στον τύπο Α2. Λασιθιωτάκης, «Κυριαρχούντες τύποι», ό.π. (υποσημ. 15), 161.

⁶¹ Ξανθάκη, ό.π. (υποσημ. 59), 71.

⁶² Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του είδους εντοπίζεται στον Άγιο Γεώργιο στο Staro Nagoričino, όπου στα διάστυλα εμφανίζονται οι τοιχογραφίες-δεσποτικές εικόνες του Αγίου Γεωργίου και της Παναγίας. Beltiņg, ό.π. (υποσημ. 11), εικ. 137.

⁶³ Ξανθάκη, ό.π. (υποσημ. 59), 78-79.

⁶⁴ B. Todič, *Staro Nagoričino*, Βελιγράδι 1993, 230.

⁶⁵ Walter, «A New Look», ό.π. (υποσημ. 2), 209-213.

⁶⁶ Ξανθάκη, ό.π. (υποσημ. 59), 83-85.

⁶⁷ *Ανακαινίσθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστογραφῆθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς Ἁγίας Ἄνης διὰ συνδρομῆς Γεωργίου τοῦ Πέτρο καὶ τῆς συμβίου καὶ τῆς συμβλίου αὐτοῦ, Ἰωάννου Ἱερέως ἅμα καὶ τῆς συμβίου αὐτοῦ-Ἰωάννου τοῦ Κωντολέο-Εἰρήνη τῆς Τζαγκαρίνας-Ἀθανασίου τοῦ Βούλακα καὶ τῆς συμβίου αὐτοῦ. Εἰς ζ' ΠΞΕ', ἐν μηνί αὐγουστος εἰς ταῖς Η'.* Gerola, ό.π. (υποσημ. 7), Δ', 451-452. Για τη μεταγραφή της Ξανθάκη: Ξανθάκη, ό.π. (υποσημ. 59), 84-85.

Εικ. 22. Ανισαράκι, ναός Αγίας Άννας. Βόρεια παραστάδα, ολόσωμη αγία Άννα.

Εικ. 23. Ανισαράκι, ναός Αγίας Άννας. Νότια παραστάδα, ολόσωμος Χριστός.

Εικ. 24. Χασί Σελίνου, ναός Αγίου Νικήτα. Το χτιστό τέμπλο.

τα συμπλήματα IC XC. Στην πίσω πλευρά του τέμπλου απεικονίζεται μετωπικός και στηθαίος ο άγιος Ελευθέριος. Χαρακτηριστικό είναι το μεγάλο μέγεθος των διαχώρων, όπου τοποθετούνται τα πορτραίτα (1,30x0,99 μ.). Στο κάτω τμήμα υπάρχουν διάχωρα με ανεικονικό διάκοσμο. Αυτός δεν διατηρείται στη δυτική πλευρά, αλλά υπάρχει στην ανατολική (ποδέα). Η εσωτερική πλευρά της πυλίδας του τέμπλου διακοσμείται με φυτικό διάκοσμο (ελικοειδείς βλαστοί). Το εικονογραφικό πρόγραμμα συμπληρώνεται με την τοιχογραφία του αγίου Νικήτα στην ανατολική πλευρά του νότιου τοίχου (και σε γειτνίαση με την τοιχογραφία του Χριστού).

Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των μορφών και της διακόσμησης του τέμπλου παραπέμπουν στις αντίστοιχες μορφές από το χτιστό τέμπλο της Αγίας Άννας στο Ανισαράκι (κυρίως στην απόδοση των μαλλιών και του λαιμού του Χριστού), παράλληλα όμως οι σκοτεινοί προπλασμοί και τα ανοιχτά σαρκώματα παραπέμπουν στη ζωγραφική των φορητών εικόνων και επιτρέπουν τη χρονολόγησή τους στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα.

Η δεύτερη εκκλησία της περιοχής είναι αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο⁶⁸. Η εκκλησία βρίσκεται στην ερημική θέση «Κορακόρριζα», περίπου 3 χλμ. νοτιότερα του προηγούμενου ναού. Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναό (5,20x3,10 μ.) με ένα σφενδόνιο σε παραστάδες. Το χτιστό του τέμπλο (συνολ. πλ. 2,90, μέγ. σωζ. ύψ. 1,75 μ.) (Εικ. 25) είναι ένα από τα πιο εντυπωσιακά δείγματα του είδους, διότι διακρίνεται από έντονο λαϊκό και αυτοσχεδιαστικό χαρακτήρα. Η Ωραία Πύλη διαγράφεται ως οξυκόρυφη πυλίδα, ενώ τα δύο τμήματα της εγκατάστασης είναι άνισα. Το βόρειο που καταλαμβάνεται από υπερμεγέθη τοιχογραφία της Παναγίας στον τύπο της Οδηγήτριας (διαστ.

⁶⁸ Η εκκλησία παραμένει αδημοσίευτη. Μνεία του χτιστού τέμπλου του ναού γίνεται από τον Μαδεράκη, ο οποίος τη χρονολογεί στα 1340-1360, χωρίς επιπλέον επιχειρηματολογία. Μαδεράκης, «Η Δέηση», ό.π. (υποσημ. 2), 33.

Εικ. 25. Θέση «Κορακόρριζα», ναός Αγίου Ιωάννη. Το χτιστό τέμπλο.

τοιχογραφίας 1,40×1,40 μ.)⁶⁹ έχει μεγαλύτερο πλάτος από το νότιο, το οποίο έχει παράσταση του ένθρονου Χριστού (πλ. 0,80 μ.). Το χτιστό τέμπλο δεν έχει διακόσμηση στην ανατολική όψη, ενώ στις εσωτερικές παρειές της πυλίδας υπάρχει ανεικονικός διάκοσμος με ρόμβους, όμοιος με αυτόν που υπάρχει στις επιφάνειες των ανατολικών πλευρών των πλάγιων τοίχων. Η ζωγραφική του ναού είναι ιδιαίτερα γραμμική και σημαντική με έντονη την παρουσία του ανοιχτού πράσινου. Κάποια τεχνοτροπικά στοιχεία, όπως η απόδοση των οφθαλμών του Χριστού, παραπέμπουν στον Άγιο Νικήτα του Χασιού. Δευτερεύουσες μορφές της εκκλησίας, όπως ο Άγιος Γεώργιος του βόρειου τοίχου, παραπέμπουν με απλοϊκότερο τρόπο σε αντίστοιχες παραστάσεις από τον Άγιο Ισίδωρο στο Κακοδίκι (αρχές 15ου αιώνα)⁷⁰ και από τον Άγιο Αθανάσιο στο Καψοδάσος Σφακιών⁷¹. Αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό του ναού είναι ότι το χτιστό τέμπλο έχει προστεθεί εκ των υστέρων στην αρχική τοιχογράφηση, καθώς στη νότια πλευρά εδράζεται πάνω σε δεόμενη μορφή και σε με-

τάλλιο, ενώ στη βόρεια πλευρά πάνω σε ιεράρχη. Επομένως συνάγεται ότι η εκκλησία είχε ήδη τοιχογραφηθεί πριν από την τοποθέτηση του χτιστού τέμπλου. Το όριο μεταξύ του ιερού βήματος και του ναού αρχικά διακρίνονταν από το γεωμετρικό διάκοσμο ανατολικά των παραστάδων. Λίγο μετά από την αποπεράτωση του τοιχογραφικού διακόσμου, αποφασίστηκε να γίνει η εγκατάσταση του χτιστού τέμπλου και η μεταβολή της

⁶⁹ Ο τρόπος προβολής της δεσποτικής εικόνας της Παναγίας παραπέμπει στις αντίστοιχες υπερμεγέθεις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στη Μονή και στο Μουρί. Αντίστοιχη υπερφυσική απεικόνιση της Παναγίας εντοπίζεται στην Παναγία τη Σκαφιδιανή στο Προδρόμο Σελίνου (1347). Gallas – Wessel – Bouboudakis, ό.π. (υποσημ. 14), 235.

⁷⁰ Η ζωγραφική του ναού στο Κακοδίκι χρονολογείται σύμφωνα με τον Μαδεράκη στις αρχές του 15ου αιώνα. Για το ναό Σ. Μαδεράκη, «Βυζαντινά μνημεία του Νομού Χανίων: Ο Άγιος Ισίδωρος στο Κακοδίκι Σελίνου», *Κρητική Εστία* 1 (1987), 95-109, ιδιαίτερα 106 και Πίν. 48β.

⁷¹ Bissinger, ό.π. (υποσημ. 14), 227.

λειτουργικής διευθέτησης, δηλώνοντας ότι για τη συγκεκριμένη εποχή στις αρχές του 15ου αιώνα δεν έχουν προσδιοριστεί με ακρίβεια οι προδιαγραφές για την προβολή του ιερού βήματος.

Η τρίτη εκκλησία (Άγιος Γεώργιος Τροχαλού) εντοπίζεται στην περιοχή «Κουντούρα», νοτίως των δύο προηγούμενων. Η εκκλησία ανήκει στον τύπο του μονόχωρου καμαροσκεπούς ναού με δύο ζεύγη τυφλών αφιδωμάτων, ενώ τμήμα της έχει καταρρεύσει. Το χτιστό τέμπλο βρίσκεται ανατολικά των ανατολικών αφιδωμάτων⁷². Από την αρχική εγκατάσταση διατηρείται μόνο η βόρεια πλευρά (πλ. 0,90, ύψ. 1,65 μ.). Στη δυτική όψη διακρίνεται υπερμεγέθης Παναγία, αντίστοιχη με αυτήν του Αγίου Ιωάννη, ενώ στην ανατολική όψη υπάρχει η αγία Παρασκευή σε στάση δέησης. Η εκκλησία εμφανίζεται ως αποτέλεσμα συλλογικής χορηγίας λαϊκών⁷³, ενώ το χτιστό τέμπλο παρουσιάζεται, σύμφωνα με επιγραφή στη βάση του, ως αφιέρωμα ενός μοναχού (*Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἰωαννηκοῦ τοῦ Μοναχοῦ*)⁷⁴. Η εκκλησία χρονολογείται με βάση τα χαράγματα στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και συγκροτεί μαζί με τα δύο προηγούμενα παραδείγματα ένα κλειστό σύνολο μνημείων με όμοια χαρακτηριστικά στην ίδια γεωγραφική περιοχή.

Τέλος ένα από τα υστερότερα – για την Κρήτη – παραδείγματα χτιστού τέμπλου εντοπίζονται στον Άγιο Ζωσιμά στις Αχλαδακιές Σελίνου⁷⁵ (Εικ. 26). Η εκκλησία ανήκει στον τύπο του μονόχωρου ναού με ένα σφενδόνιο σε παραστάδες και δύο ζεύγη τυφλών αφιδωμάτων (6,80×4,50 μ.). Το χτιστό τέμπλο (πλ. 2,50 μ.) είχε μία οξυκόρυφη πυλίδα. Η δυτική πλευρά του τέμπλου χωρίζεται σε δύο διάχωρα. Στο κάτω διάχωρο υπάρχει γεωμετρικό κόσμημα (τρίγωνα που αποτελούνται από κυματοειδείς γραμμές). Στη βόρεια πλευρά απεικονίζεται Οδηγήτρια, ενώ αριστερά από αυτήν Αρχάγγελος και δεξιά αυτής λωρίδα με κόσμημα εν είδει παραστάδας. Στην αντίστοιχη θέση Χριστός, ο οποίος δεν διασώζεται ολόκληρος. Τεχνοτροπικά οι μορφές της Παναγίας και του Αρχαγγέλου, που αποδίδονται με ραδινα χαρακτηριστικά, σκούρο προπλασμό και ανοιχτά σαρκώματα παραπέμπουν άμεσα σε πρώιμες εικόνες της Κρητικής Σχολής του 15ου αιώνα⁷⁶. Η διάταξη του τέμπλου, όπως και στην Αγία Άννα στο Ανισαράκι υποδεικνύει την προσπάθεια μίμησης ενός μαρμαρίνου τέμπλου με θωράκια, επιστύλιο και δεσποτικές εικόνες στα διάστυλα.

Παράλληλα με τα μνημεία που διατηρούν σχεδόν ακέραια τα χτιστά τέμπλα, η αρχαιολογική έρευνα πεδίου στην Κρήτη, κυρίως μέσα από τις αναστηλωτικές εργασίες των τελευταίων χρόνων μάς παρέχει νέα στοιχεία για ανάλογες εγκαταστάσεις που έχουν πλέον χαθεί, υποδεικνύοντας ότι ο συνολικός αριθμός εκκλησιών με χτιστά τέμπλα ήταν μεγαλύτερος από αυτόν που παραδίδεται στη βιβλιογραφία του θέματος⁷⁷.

Συμπεράσματα

Η εμφάνιση των χτιστών τέμπλων στην Κρήτη εντάσσεται μέσα στη γενικότερη τάση εγκατάστασης ανάλογων κατασκευών στον ελλαδικό χώρο. Στη γειτονική Πελοπόννησο, όπου εντοπίζονται τουλάχιστον 23 τέμπλα από το 13ο έως το 15ο αιώνα, οι λειτουργικές κατασκευές ενσωματώνονται σε ναούς που ανήκουν σε μια ευρεία ποικιλία αρχιτεκτονικών τύπων: συνήθως μονόχωροι καμαροσκεπείς (δεκαέξι ναοί)⁷⁸, σταυρεπίστεγοι

⁷² Λαοσιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης», ό.π. (υποσημ. 38), 174. Gerstel, «An Alternate View», ό.π. (υποσημ. 1), 160, αριθ. 37.

⁷³ Gerola, ό.π. (υποσημ. 7), Δ', 442.

⁷⁴ Στο ίδιο.

⁷⁵ Λαοσιθιωτάκης, «Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης», ό.π. (υποσημ. 38), 182. Gerstel, «An Alternate View», ό.π. (υποσημ. 1), 161, αριθ. 60.

⁷⁶ Για την Οδηγήτρια βλ. ως παράλληλο την απεικόνιση της Παναγίας σε εικόνα της Ανάληψης του 15ου αιώνα (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών). *Εικόνες τῆς κρητικῆς τέχνης. Από τόν Χάνδακα ὡς τήν Μόσχα καί τήν Ἁγία Πετρούπολη* (κατάλογος έκθεσης) (επιμ. Μ. Μπορμπουδάκης), Ηράκλειο 1993, 555-556, αριθ. 205, Ανάληψη (Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου).

⁷⁷ Ἴχνη εγκατάστασης χτιστού τέμπλου ἔχουν βρεθεῖ στο ναό του Αγίου Ιωάννη του νεκροταφείου τῆς Κριτσάς (1389/90) (προσωπική επικοινωνία με τὴν αναστηλώτρια του ναοῦ Γ. Μοσχόβη), στον Άγιο Ιωάννη στα Δελιανά (μέσα 14ου αιώνα) (προσωπική επικοινωνία με τον Μ. Ανδριανάκη), στο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Ἐλος: Κ. Ψαράκης, «Αποκατάσταση Ι.Ν. Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στο Ἐλος Δήμου Κισάμου Νομοῦ Χανίων», *Αρχαιολογικό Ἔργο Κρήτης 2. Πρακτικά τῆς 2ης Συνάντησης* (Ρέθυμνο, 26-28 Σεπτεμβρίου 2010) (επιμ. Μ. Ανδριανάκης – Π. Βαρθαλίτου – Ι. Τζαχίλη), Ρέθυμνο 2012, 597, στο ναό τῆς «Χαλαροπαναγίας» στις Καλάθενες Κισσάμου (προσωπική παρατήρηση).

⁷⁸ Gerstel, «An Alternate View», ό.π. (υποσημ. 1), αριθ. κατ. 1, 4, 8, 11, 15, 16, 18, 19, 25, 27, 39, 43, 44, 46, 49, 51.

Εικ. 26. Αγλαδακιές Σελίνου, ναός Αγίου Ζωσιμά. Το χτιστό τέμπλο.

(δύο)⁷⁹, σταυροειδείς εγγεγραμμένοι (τέσσερις)⁸⁰ και σε μορφή ελεύθερου σταυρού (ένας)⁸¹.

Αντίθετα στην Κρήτη το χτιστό τοιχογραφημένο τέμπλο εμφανίζεται αποκλειστικά σε μονόχωρους καμαροσκεπείς ναούς, δηλαδή σε έναν αρχιτεκτονικό τύπο εγγενή στην αρχιτεκτονική παράδοση του νησιού⁸², ο οποίος κυριαρχεί κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας⁸³. Αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό αυτών των ναών αποτελεί η τοπογραφική τους κατανομή, καθώς εμφανίζονται στις παρυφές των οικισμών (Μεταμόρφωση Μεσκλά, Άγιος Γεώργιος Μπενουδιανά, Άγιος Ονούφριος στο νεκροταφείο της Γέννας, Άγιος Ιωάννης νεκροταφείο Κριτσάς, Παναγία Χρωμοναστήρι, Αγία Άννα Ανισαράκι), σε υπαίθριες-ερημικές θέσεις (Αρχάγγελος Μιχαήλ Σαρακήνα, Άγιος Ιωάννης Κρούστα, Άγιος Νικήτας Χασί, Άγιος Ιωάννης Κορακόροιζα, Άγιος Γεώργιος Τροχαλού, Άγιος Ζω-

σιμάς Αγλαδακιές) και σπανιότερα κοντά στον οικιστικό πυρήνα (Αγία Αικατερινή, Αρχάγγελος Μιχαήλ στην Κάντανο). Αυτή η παρατήρηση μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι το χτιστό τέμπλο αποτελεί μια περιφερειακή τάση στη ναοδομία του νησιού.

⁷⁹ Στο ίδιο, αριθ. κατ. 2, 23.

⁸⁰ Στο ίδιο, αριθ. κατ. 14, 31, 58, 59.

⁸¹ Στο ίδιο, αριθ. κατ. 50.

⁸² Μ. Ανδριανάκης, «Η μνημειακή αρχιτεκτονική στην Κρήτη», *Πεπραγμένα Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, Χανιά 2011, 325-328.

⁸³ Η Ο. Γκράτζιου ερμηνεύει την επικράτηση του τύπου στα πλαίσια ενός ευρύτερου πλέγματος κοινωνικών, πολιτικών και θρησκευτικών παραγόντων, επισημαίνοντας ότι παραπέμπει σε έναν ουδέτερο δογματικά σχεδιασμό, πρόσφορο για χρήση τόσο στους ορθοδόξους όσο και στους καθολικούς. Ο. Γκράτζιου, *Η Κρήτη στην ύστερη Μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της αρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο 2010, 118-125.

Παράλληλα η πυκνότητα των εγκαταστάσεων κυρίως στην ορεινή επαρχία του Σελίνου, δηλαδή σε μια γεωγραφική περιοχή που χαρακτηρίζεται για την ποσότητα των τοιχογραφημένων ναών της και τη γεωγραφική της απομόνωση αποτελεί, επίσης, ένα ενδιαφέρον στοιχείο. Το φαινόμενο συνδέεται πιθανώς με το συντηρητικό χαρακτήρα της επαρχίας, η οποία δεν μπόρεσε ενδεχομένως να παρακολουθήσει τους λειτουργικούς νεωτερισμούς γειτονικών περιοχών (Κίσσαμος, Κυδωνία), όπου κυρίως κατά το 19ο αιώνα παρατηρείται μια ισχυρή τάση εγκατάστασης ξυλόγλυπτων τέμπλων στη θέση των παλαιότερων εγκαταστάσεων. Παρόλα αυτά η ποσότητα των χριστών τέμπλων του Σελίνου υποδεικνύει μια ισχυρή τοπική λατρευτική παράδοση.

Τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά των χριστών τέμπλων καταδεικνύουν την ύπαρξη μιας εσωτερικής διεργασίας στη διαμόρφωσή τους. Συγκεκριμένα η εικονογράφηση της ομάδας των τέμπλων που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα (Άγιος Γεώργιος Μπενουδιανών, Άγιος Ονούφριος Γέννα, Αρχάγγελος Μιχαήλ στα Καβαλαριανά, Αρχάγγελος Μιχαήλ στη Σαρακήνα, Άγιος Ιωάννης στον Κρούστα) περιλαμβάνει την ολόσωμη τοιχογραφημένη απόδοση του Χριστού και της Παναγίας σε όλη την επιφάνεια του δυτικού τοίχου του τέμπλου. Αυτή η διευθέτηση παραπέμπει ευθέως στη διαδεδομένη, για την Κρήτη, πρακτική της τοιχογράφησης των προσκυνηματικών εικόνων του ναού (Χριστός ή Παναγία, επώνυμος άγιος, Δέηση) είτε στις ανατολικές παραστάδες, στα ανατολικά αφιδώματα ή κυρίως στην ανατολική πλευρά των πλάγιων τοίχων – στα όρια του διαχωρισμού ιερού βήματος (Εικ. 27, 28) και κυρίως ναού⁸⁴. Οι εικονογραφικές ομοιότητες μεταξύ των απεικονίσεων της ένθρονης Παναγίας στη βόρεια πλευρά του τέμπλου της Σαρακήνας και στα ανατολικά του βόρειου τοίχου της Παναγίας στον Αλίκαμπο καταδεικνύουν με σαφήνεια την εξάρτηση της διακόσμησης του χριστού τέμπλου από την προαναφερθείσα κατηγορία προσκυνηματικών εικόνων-τοιχογραφιών (Εικ. 29, 30). Από την πλειονότητα της ομάδας των τέμπλων που χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα κ.ε. (Αγία Άννα Ανισαράκι, Άγιος Νικήτας Χασί, Άγιος Ζωσιμάς Αχλαδακιές, Άγιος Μάμας και Αγία Αικατερίνη Καντάνου) συνάγεται ότι οι τοιχογραφημένες επιφάνειες των δεσποτικών εικόνων απο-

δίδονται σε προτομή και όχι ολόσωμες. Με αυτόν τον τρόπο το χτιστό τέμπλο, τουλάχιστον στη δυτική Κρήτη, αρχίζει να προβάλλεται σε μια υστερότερη φάση ως ζωγραφική μίμηση ενός μαρμαρίνου τέμπλου με θωράκια και φορητές δεσποτικές εικόνες – σε αντίθεση με την κεντρική Κρήτη όπου η μετάβαση από τον ένα τύπο στον άλλο υλοποιείται στις αρχές του 14ου αιώνα, όπως παρατηρείται στο παράδειγμα του Αγίου Γεωργίου στον οικισμό της Αγίας Τριάδας (Εικ. 1). Η παραπάνω διεργασία δηλώνει τη μετάβαση από ένα σχεδόν «αυτοσχεδιαστικό» τύπο τέμπλου στην παγιωμένη μορφή του εικονοστασίου. Τέλος, τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των κρητικών χριστών τέμπλων περιλαμβάνουν την ανέγερσή τους σε ένα μέσο ύψος 1,80-1,90 μ. επιτρέποντας τη θέαση προς το τεταρτοσφαίριο της αψίδας (με εξαίρεση τους συμπαγείς τοίχους στον Άγιο Ιωάννη Κρούστα και της Παναγίας στο Χρωμοναστήρι). Σε όλα τα παραδείγματα η διάβαση επιτυγχάνεται μέσω στενής πυλίδας – χωρίς βημόθυρα – που επιτρέπει τη διάβαση ενός ανθρώπου και παράλληλα αποκρύπτει από το εκκλησίασμα τα τελούμενα εντός του βήματος.

Τα χριστά τέμπλα συνήθως ερμηνεύονται ως επαρχιακές (και πιο οικονομικές) παραλλαγές του προγενέστερου

⁸⁴ Οι εκκλησίες με αυτού του είδους τις διευθετήσεις είναι δεκάδες. Ενδεικτικά αναφέρουμε κάποια δημοσιευμένα παραδείγματα: Στον Άγιο Νικόλαο στα Κυριακοσέλλια (1230-1236), ο Χριστός και η Παναγία εμφανίζονται στις πλάγιες όψεις των ανατολικών παραστάδων [Μπορμπουδάκης, ό.π. (υποσημ. 48), 44]. Στο ναό της Παναγίας Φανερωμένης (περ. 1300) εμφανίζονται στο βόρειο τοίχο ένθρονη Βρεφοκρατούσα και στο νότιο τοίχο το θέμα της Δέησης (Κ. Γιαπιτσόγλου, *Ο ναός της Παναγίας Φανερωμένης στον Άγιο Ιωάννη Μυλοποτάμου*, Ρέθυμνο 2011, εικ. 77-78). Στο ναό της Παναγίας στον Αλίκαμπο (1315/6) απεικονίζονται στο βόρειο τοίχο ένθρονη Βρεφοκρατούσα και στο νότιο τοίχο ένθρονος Χριστός [Κ. Kalokyris, *The Byzantine Wall Paintings of Crete, Νέα Υόρκη* 1973, εικ. 20. Gallas – Wessel – Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 14), 250-251]. Στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Μάζα (1325/6) εμφανίζεται ο άγιος Νικόλαος στο βόρειο τοίχο και η Παναγία στο νότιο (στο ίδιο, 251). Για ένα παράδειγμα προβολής των προσκυνηματικών εικόνων εντός των ανατολικών τυφλών αφιδωμάτων, βλ. το ναό της Παναγίας της Σκαφιδιανής στο Προδρόμ Σελίνου (1347), όπου η Παναγία εικονίζεται υπερμεγέθης στο βορειοανατολικό τυφλό αφιδώμα, ενώ στο αντίστοιχο νοτιοανατολικό τυφλό αφιδώμα εικονίζεται η Δέηση (στο ίδιο, 234-235). Για τη συλλογή μνημείων με απεικονίσεις της Δέησης στους πλάγιους τοίχους, βλ. Μαδεράκης, «Η Δέηση», ό.π. (υποσημ. 2), 16-81.

Εικ. 27. Μάζα, ναός Αγίου Νικολάου. Ο άγιος Νικόλαος ως δεσποτική εικόνα στον πλάγιο τοίχο.

μεσοβυζαντινού μαρμάρινου τέμπλου⁸⁵. Πρόσφατα η Gerstel επιχείρησε μια ερμηνευτική προσέγγιση της εμφάνισης της εγκατάστασης μέσα στο πλαίσιο των διαπολιτισμικών σχέσεων μεταξύ των Λατίνων και των Ορθόδοξων. Τα κυριότερα επιχειρήματά της αφορούν στη συχνή ύπαρξη των συγκεκριμένων κατασκευών στις λατινοκρατούμενες περιοχές της νότιας Πελοποννήσου και των Αιγαιακών νησιών, στη χρονική σύμπτωση της αμφιπρόσωπης τοιχογράφησης των τέμπλων και των ιταλικών Retables από το 13ο αιώνα κ.ε. και τέλος στην παράλληλη εγκατάσταση εγκάρσιων λειτουργικών φραγμάτων στο κεντρικό κλίτος των εκκλησιών της Δύσης⁸⁶.

Οι συγκεκριμένες παρατηρήσεις αποτελούν από μόνες τους μια διαφορετική υπόθεση εργασίας που θα εξεταστεί σε μελλοντική μελέτη, μολονότι σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε τα εξής: Το εγκάρσιο λειτουργικό διάφραγμα εμφανίζεται κυρίως ως μέσο

⁸⁵ Chatzidakis, ό.π. (υποσημ. 2), 344.

⁸⁶ Gerstel, «An Alternate View», ό.π. (υποσημ. 1), 156. Για την αντίστροφη ερμηνεία της επίδρασης του βυζαντινού τέμπλου στα εγκάρσια λειτουργικά φράγματα των ναών της Δύσης. Κ. Καλοκύρης, *Το εγκάρσιο λειτουργικό διάφραγμα μεγάλων ναών της Δύσεως*, Θεσσαλονίκη 1999, 70-82. Για τα εγκάρσια λειτουργικά διαφράγματα της Γερμανίας (Lettner) θεμελιώδης παραμένει η εργασία της Doberer: E. Doberer, «Der Lettner. Seine Bedeutung und Geschichte», *Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung in Wien* 9 (1956), 117-122. Για τα ιταλικά tramezzi βλ. την αναθεώρηση της Hall σχετικά με τις έρευνες που είχε κάνει η ίδια στη δεκαετία του 1970: M. B. Hall, «The Tramezzo in the Italian Renaissance, Revisited», *Thresholds of the Sacred*, ό.π. (υποσημ. 1), 215-232. Για μια συνολική επισκόπηση κυρίως των εγκαταστάσεων της κεντρικής Ευρώπης, με αναφορές στην Ιταλία βλ. J. Jung, «Beyond the Barrier. The Unifying Role of the Choir Screen in Gothic Churches», *ArtB* 82 (2000), 622-657. Η ίδια, *The Gothic Screen. Space, Sculpture and Community in the Cathedrals of France and Germany ca. 1200-1400*, Cambridge 2013.

Εικ. 28. Μάζα, ναός Αγίου Νικολάου. Η Παναγία ως δεσποτική εικόνα στον πλάγιο τοίχο.

διαχωρισμού του χώρου των λαϊκών και του χοροστασίου των μοναστικών εκκλησιών της Δύσης και εμφανίζει διευρυμένη τυπολογία. Μια από τις πιο συνηθισμένες μορφές του περιλαμβάνει συνήθως ένα λίθινο ή σπανιότερα ξύλινο ανάγλυφο διάφραγμα που διατρυπάται από ανοιχτές πυλίδες πάνω στις οποίες εδράζεται εξέδρα, σχηματίζοντας ένα προστώο στο δυτικό τμήμα του χοροστασίου (Hallenlettner)⁸⁷. Κάτω από τους θόλους του και ενώπιον του εκκλησιάσματος τοποθετούνταν οι Αγίες Τράπεζες των λαϊκών (Laienaltäre), στην οποία μπορούσε να τελεστεί η Λειτουργία⁸⁸. Ενώ για την τελετή της Θείας Ευχαριστίας, τουλάχιστον στους ιταλικούς ναούς του 14ου αιώνα που λειτουργούσαν κατά το παπικό τυπικό υπήρχε ιδιαίτερη μέριμνα ώστε το εκκλησίασμα να μπορεί να βλέ-

πει την Όστια στα χέρια του λειτουργού πριν από τη στιγμή της ανύψωσης της – μια πράξη που προϋπέθετε την τοποθέτηση του βωμού σε σημείο ορατό από τους λαϊκούς⁸⁹. Συνεπώς η μορφή και η λειτουργία του εγκάρσιου λειτουργικού διαφράγματος διαφοροποιείται από την αντίστοιχη του χριστού τέμπλου, καθώς το πρώτο διαφοροποιεί το ιερατείο από τους λαϊκούς και απομονώνει (κατά περίπτωση) την κεντρική Αγία Τράπεζα

⁸⁷ Doberer, ό.π. (υποσημ. 86), 119.

⁸⁸ Καλοκύρης, ό.π. (υποσημ. 86), 21-27. Jung, ό.π. (υποσημ. 86), 627.

⁸⁹ D. Cooper, «Franciscan Choir Enclosures and the Function of Double-sided Altarpieces in Pre-Tridentine Umbria», *JWarb* 64 (2001), 32.

Εικ. 29. Σαρακήνα Σελίνου, ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Παναγία στο χτιστό τέμπλο.

(Hochaltar) αλλά το δεύτερο θέτει ως αποκλειστικό στόχο τη διαφύλαξη του μυστικού χαρακτήρα της λατρείας⁹⁰. Άλλωστε για τους Βυζαντινούς ήδη από το 13ο αιώνα η θέαση και η προσβασιμότητα του βήματος από τους λαϊκούς θεωρούνται ως ένα από τα σημαντικά δογματικά λάθη των Λατίνων⁹¹. Στα 1397 ο επονομαζόμενος «ιεροκατήγορος» ανθωνωτικός μοναχός Ιωσήφ Βρυέννιος, ο οποίος έχει παραμείνει στην Κρήτη ήδη δεκαέξι χρόνια, απευθύνει τον ίδιο δογματικό ψόγο προς

⁹⁰ «Τὰ διάστυλα δὲ τὴν διαφορὰν δεικνύει τῶν αἰσθητῶν πρὸς τὰ νοητὰ καὶ ὡς στερέωμα ἐστὶ διαφράττον ἀπὸ τῶν ὑλικῶν τὰ νοούμενα καὶ ὅτι τοῦ θυσιαστηρίου ἔμπροσθεν τοῦ Χριστοῦ οἱ στυλοὶ τῆς αὐτοῦ εἰσὶν Ἐκκλησίας». Symeonis Thessalonicensis Archiepiscopi, «De Sacro Templo ejus consecration», *PG* CLV, στηλ. 345.

⁹¹ Η συγκεκριμένη κατηγορία περιλαμβάνεται μεταξύ άλλων στον έμμετρο λίβελλο κατά των Λατίνων του ανθωνωτικού Μελέτιου Γαλησιώτη, που συνετέθη στη Σκύρο ανάμεσα στα 1276 και 1280: «Ἄνεϊται πάσι βάσιμος τῶν θυσιῶν ὁ τόπος/μὴ διαστέλλουσιν αὐτοῖς τὰ θεῖα τῶν βέβηλων (...) / τὸ βῆμα τὸ πανάγιον προτρέπων εἰσιέναι». T. Kolbaba, «Meletios Homologetes on the Customs of the Italians», *REB* 55 (1997), 147. Μία ανάλογη κατηγορία περιλαμβάνεται στο «μνημόνιο» κατά των Λατίνων του Κωνσταντίνου Στίλβη, που συντάχθηκε μετά το 1204: «Ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ πᾶς ὁ βουλόμενος εἰσέρχεται καὶ κατ' αὐτὸν τὸν καιρὸν τῆς τούτων ἱερουργίας, ὅποιας ἂν εἴη φύσεως καὶ ἡλικίας καὶ τάξεως. Ἀλλὰ καὶ δικαστήρια καθίζουσιν ἔνδον τοῦ θυσιαστηρίου καὶ μετὰ τῶν ἱερωμένων ἐκεῖ συνεδρεύουσι λαϊκοί, εἰ τύχοι καὶ ἱπτόκεντρα φοροῦντες ἐν πτέρυγαις καὶ ράβδους ἔχοντες ἐν χερσὶ καὶ κραυγάζουσι καὶ ἀντικραυγάζουσι καὶ ὅσα σύνηθες ἐπὶ τῶν δημοτικῶν δικαστηρίων ἐν τῷ ἀδύτῳ τολμάται βήματι». J. Darrouzès, «Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins», *REB* 21 (1963), 75.

Εικ. 30. Αλίκαμπος, ναός Παναγίας. Βόρειος τοίχος, η Παναγία.

τον Ουνίτη Μάξιμο Χρυσοβέργη, υποδεικνύοντας ότι στο 14ο αιώνα πλέον το κέντρο βάρους της κατηγορίας έχει μεταβιβαστεί από τους Λατίνους στους ημέτερους λατινόρυθμους⁹². Η μαρτυρία του Βρυέννιου σχετικά με την αποστολή του σε μια άλλη λατινοκρατούμενη περιοχή – στην Κύπρο (1405) – ως τοποτηρητή του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως είναι ακόμα πιο εύγλωττη, καθώς ο μοναχός σε επιστολή του προς τον Ιωάννη Συριανό εκφράζει την αμηχανία του να συλλειτουργήσει δημόσια με την αδιάκριτη συμμετοχή ενός μεικτού πλήθους κοσμικών και κληρικών⁹³. Από τα κείμενα του Βρυέννιου συνάγεται η αγωνία του σχετικά με τη διατήρηση της καθαρότητας της λατρείας σε λατινοκρατούμενες περιοχές, όπου παρατηρείται έντονη πολιτισμική και θρησκευτική όσμωση⁹⁴. Οι θέσεις του εκφράζουν την επίσημη ανθενωτική θέση, ενώ οι επικρίσεις του αφορούν στη λατρευτική πραγματικότητα των συγκεκριμένων περιοχών.

Από την ανάλυση των μνημείων προκύπτει ότι η κατασκευή του χτιστού τέμπλου σε μονόχωρους ναούς της επαρχίας του νησιού στοχεύει άμεσα στη διατήρηση του μυστικού χαρακτήρα της Λειτουργίας και στη διάκριση ανάμεσα στο κοσμικό και στο ιερατικό. Δεν είναι τυχαίο ότι τα μνημεία στα οποία εντοπίζονται οι πρωιμότερες εγκαταστάσεις χριστών τέμπλων συνδέονται με ορθόδοξους μοναστικούς κύκλους. Η εγκατάσταση του χτιστού τέμπλου στη συγκεκριμένη ομάδα ναών του 14ου/15ου αιώνα αποκτά μεγαλύτερη σημασία αν αναλογιστεί κάποιος ότι στους περισσότερους μονόχωρους ναούς του νησιού οι «δεσποτικές» εικόνες τοποθετούνται ως τοιχογραφίες στους πλάγιους τοίχους και οι εκκλησίες δεν φέρουν ορατά ίχνη χρήσης τέμπλου στην αρχική τους φάση. Η απουσία του τέμπλου στο 14ο αιώνα – σε μια περίοδο ρευστότητας αλλά και αντιπαραθέσεων – θα μπορούσε να εγείρει σημαντικά ερωτήματα για τη δογματική ορθότητα αυτών των ναών κυρίως από την πλευρά των ζηλωτών Ορθοδόξων. Κατά συνέπεια το χτιστό τέμπλο αντιπαρατίθεται και διορθώνει την παραπάνω διάταξη, αποτελώντας μια «ομολογία πίστεως» σε μια περίοδο λατρευτικών ζυμώσεων.

Το τελευταίο συμπέρασμα αποτελεί ερμηνεία ενός ιστορικού φαινομένου του 14ου αιώνα, όμως δεν επαρκεί για να τεκμηριώσει τις γενεσιουργούς αιτίες δημιουργίας του χτιστού τέμπλου. Στην πραγματικότητα αγνοούμε πολλά στοιχεία σχετικά με την ύπαρξη τέμπλων και την προβολή των προσκνηματικών εικόνων στους με-

σοβυζαντινούς ναούς του νησιού. Συνεπώς προκειμένου να ερμηνευθεί με επάρκεια ο μηχανισμός μεταβολής των λατρευτικών μορφών είναι επιτακτική ανάγκη να διερευνήσουμε τις προγενέστερες πρακτικές. Τα συμπεράσματα από αυτήν την έρευνα θα είναι ιδιαίτερα χρήσιμα όχι μόνο για τον εντοπισμό ενός «τοπικού-νησιωτικού» λατρευτικού έθους, αλλά για τη συνολική ιστορία της εξέλιξης του τέμπλου και των εικόνων του.

⁹² «Άπας γάρ νόμος και θεσμός ιερὸς ὁ ἐγκράτειαν καὶ σωφροσύνην εἰσηγούμενος ἠπράκτησε παρ' ὑμῖν καὶ τελείως ἀθέμιτος καὶ πλήρης ἀκολασίας ὁ βίος ὑμῖν (...) οἱ δὲ καὶ πορνείας καὶ μοιχείας ἐγκαλινδούμενοι προφανῶς τῷ θείῳ αὐθιμερὸν προσίαισι θυσιαστήριον». Ν. Τωμαδάκη, «Οἱ ὀρθόδοξοι παπᾶδες ἐπὶ Ἐνετοκρατίας καὶ ἡ Χειροτονία αὐτῶν», *ΚρητΧρον* 13 (1959), 51. Η κατηγορία κατά των ενωτικών σχετικά με την ελευθερία πρόσβασης των λαϊκών στο ιερό βήμα επαναλαμβάνεται συχνά από τον Βρυέννιο: «ὡς ἔδει καὶ τῶν ἐκ τοῦ λαοῦ τοὺς ἀνάξιους ἀπειργεῖν δαπέδον τοῦ ἱεροῦ κατὰ τοὺς θείους νόμους». Ι. Βρυέννιου, *Τα παραλειπόμενα*, Β', Πετρούπολη 1784, 154-155. Για μια εκτενή ανάλυση παρόμοιων πηγών: Τ. Kolbaba, *The Byzantine Lists. Errors of the Latins*, Illinois 2000.

⁹³ «Καὶ ταῦτα μὲν γενήσεται εἰ συλλειτουργήσομεν αὐτοῖς φανερώς (...) Ἀπελθὼν τοίνυν ὄψε καὶ μόλις ἐκεῖ εὗρον ἅπαντας κοσμικοὺς, μοναχοὺς ἱερεῖς καὶ ἐπισκόπους παρεσκευασάμενους εἰς τὸ συλλειτουργῆσαι ἡμῖν καὶ πρὸς μηδένα ἕως τοῦτο κωλυμένους». Ν. Τωμαδάκη, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη*, Αθήνα 1947, 134. Γενικά για τον Βρυέννιο: Ν. Ἰωαννίδης, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος. Βίος, ἔργο διδασκαλία*, Αθήνα 1985. Για τις ιδεολογικές απόψεις του Βρυέννιου: Π. Γουναρίδης, «Ἰωσήφ Βρυέννιος. Προφήτης της καταστροφής», 1453. *Η ἄλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους* (επιμ. Τ. Κιουσοπούλου), Ηράκλειο 2005, 133-147. Για μια ανάλογη επίκριση σχετικά με την καθαρότητα της λατρείας στην Κύπρο, αυτή τη φορά από τη δυτική σκοπιά, βλ. την αναφορά του Γερμανού Δομνικανού μοναχού Felix Faber (1480), ο οποίος επικρίνει την τέλεση της Λειτουργίας με ἄζυμα και ἔνζυμα από τον ίδιο (ουνίτη) ιερέα. Γκράτζιο, ὅ.π. (υποσημ. 83), 122 σημ. 100.

⁹⁴ Για το θέμα της θρησκευτικής όσμωσης Ορθοδόξων και Λατίνων (με αφετηρία την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική): Γκράτζιο, ὅ.π. (υποσημ. 83). Μ. Mersch, «Trans-religious Shared Spaces in the Eastern Mediterranean (14th to 15th Centuries)» (υπό δημοσίευση).

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1: Gerola, ὅ.π. (υποσημ. 8), Β', 349, εικ. 387. Εικ. 2: Γ. Περιβόλα – Α. Μαΐλης. Εικ. 3, 4, 8, 9, 13, 21-24, 26, 30: Αρχείο 28ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Εικ. 5, 6, 10, 15-19, 20, 25, 27, 28: Α. Μαΐλης. Εικ. 7: Κ. Λασιθιωτάκης, «Κυριαρχούντες τύποι», ὅ.π. (υποσημ. 15), 182, σχέδ. 6 (επεξεργασία: Α. Μαΐλης). Εικ. 11, 12, 29: Ψαράκης, «Μιχαήλ Αρχάγγελος Σαρακήνας», ὅ.π. (υποσημ. 44), 776, εικ. 1, 2 (επεξεργασία: Α. Μαΐλης). Εικ. 14: Γ. Μοσχόβη, «Τοιχογραφμένοι ναοί στην περιοχή του Αγίου Νικολάου», *Ὁ Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του. Περιήγηση στο χώρο και στο χρόνο*, Άγιος Νικόλαος 2010, 174 (επεξεργασία: Α. Μαΐλης).

Athanasios Mailis

THE MASONRY SCREENS OF CRETE (14th-15th centuries). A PROVINCIAL SOLUTION OR A CONFESSION OF FAITH?

This paper studies the apparition and the establishment of the fresco-painted masonry altar screens in the Cretan churches of the 14th/15th centuries. It includes new material evidence from archaeological field surveys mainly from Western Crete, and does not constitute a complete catalogue. Our main goal is to interpret this material as part of a wider transformation of the cultic forms, emphasizing mainly on their importance as indicators of Orthodox purity within the single-aisled churches of Crete, during the period of the early-Venetian occupation.

On the basis of the monuments themselves, it can be concluded that masonry screens are exclusively constructed in single-aisled churches of Crete from the early 14th century onwards. The form of these screens is not homogeneous. An early example of 1302 from the region of Mesara appears to imitate – with poor means – the typical model of the middle-Byzantine marble screen (consisting of an architrave, chancel slabs and pillars). On the contrary, the masonry screens of Western Crete display more improvisatory solutions. Furthermore, at least two screens belonging to this group were posteriorly adjusted to the interior of the churches, thus indicating that they were not part of the original planning.

Churches with masonry screens are usually found either at isolated/rural sites or within the circumference of settlements. Their presence in the core of villages is rather rare. The characteristics of the painted decoration of these screens

indicate an internal process. During the early 14th century the fresco-painted Prostration images of the screens were depicted as full frontal figures, thus displaying their dependency on their counterparts that decorated the eastern piers/blind arcades or lateral walls, and indicated the limits of the Bema and the nave. From the second half of the 14th century onwards, the Prostration images of the masonry screens appear as busts, hence alluding to the iconographical features of the portable icons-known as Proskyneseis. The masonry screens are thus displayed as painted replicas of the original marble screens with chancel slabs and portable icons.

The main aim of the 14th/15th centuries masonry screens is to underline the mystic character of the Divine Office. The presence of masonry screens is a ritual arrangement co-existing with a highly expanded cultic custom that dictated the painting of the Prostration images at the lateral walls. The churches that followed the latter arrangement were probably deprived of any screen. In these cases there may have been a serious dogmatic objection on behalf of the Zealot-Orthodox, who considered the *templon* as the most essential furnishing of an Orthodox church. Thus, masonry screens appear as a means of correction of a schismatic arrangement, displaying the purity of the Orthodox faith within a period and an area of religious fluidity.

*Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Chania,
mailis_th@yahoo.com*